
ARTYKUŁY

MATEUSZ PIELKA

ORCID: 0000-0002-4758-0300

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

mateusz.pielka@yahoo.com

Życie intelektualne ludności żydowskiej w Szczecinku w XIX i XX wieku na tle sytuacji społeczno-gospodarczej prowincji pomorskiej

Słowa kluczowe: Szczecinek, Żydzi, Niemcy, XIX wiek, judaizm, rabini, syjonizm

Keywords: Szczecinek, Jews, Germany, 19th century, Judaism, rabbis, Zionism

Badania nad dziejami ludności żydowskiej zamieszkującej prowincję pomorską są stosunkowo młode. Do 1945 roku badaniami dziejów Żydów na Pomorzu zajmowało się niewielu niemieckich historyków. Prace, które powstawały na ten temat, były na ogół tendencyjne z uwagi na poglądy autorów, którzy analizowali zjawiska z perspektywy nacjonalizmu i antysemityzmu. Po 1945 roku pojawiło się niewielkie grono badaczy niemieckich i polskich. Jednak i oni borykali się z różnymi ograniczeniami¹. W okresie powojennym historia Żydów w Niemczech zajmowała marginalne miejsce i nie doczekała się rozwinięcia. W latach 80. XX wieku Ernst Lowenthal (1904–1994), niemiecki historyk, wskazywał na znaczne zaniedbania niemieckiej historiografii względem Żydów². Po przyłączeniu większej części

¹ Georg L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy* (Warszawa: Czytelnik, 1972), 168–196; Henryk Olszewski, *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech* (Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982).

² Ernst G. Lowenthal, *Die historische Lücke. Betrachtungen zur neueren deutsch-jüdischen Historiographie* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1987), 2–4.

provincji pomorskiej do powojennej Polski w 1945 roku, badania krajowe również funkcjonowały pod znakiem nacjonalizmu – tym razem polskiego. Dodatkowo, jak podkreślał Włodzimierz Stępiński, zapóźnienie polskiego pomoroznawstwa w badaniach nad żydowskimi wspólnotami w Prusach i Niemczech było odbiciem ogólnej sytuacji w polskim niemcoznawstwie po II wojnie światowej. Rozproszenie bibliotek oraz źródeł archiwalnych, szczupłość kadr naukowych, były dotkliwymi problemami³. Polityka władz PRL dodatkowo utrudniała badania nad historią Żydów, gdyż po Holokauście tematyka ta stała się „trudna”, a zainteresowania naukowe szły w innych kierunkach. Po roku 1968 i nagonce antysyjonistycznej problematyka żydowska stała się swego rodzaju tematem tabu. Dopiero przemiany demokratyczne pod koniec lat 80. XX wieku spowodowały wzrost zainteresowania dziejami ludności żydowskiej⁴.

Na temat historii Żydów w prowincji pomorskiej powstały prace syntetyczne⁵, niewielką rolę odgrywały badania regionalne (najczęściej przyczynkarskie)⁶. Na badaczy czeka wiele zagadnień, m.in. działalność gmin żydowskich prowincji pomorskiej w XIX i XX wieku, wpływ haskali, rozwój judaizmu reformowanego, relacje z chrześcijańskim otoczeniem w warunkach akulturacji i asymilacji do kultury niemieckiej.

³ Włodzimierz Stępiński, „Dzieje Żydów w pruskiej prowincji Pomorze i na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku w polskiej historiografii”, w: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Jaroszewicz, Włodzimierz Stępiński (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007), 118–119; Anke Hilbrenner, „Die doppelte Nische. Historiographie der Juden Osteuropas in Deutschland”, *Osteuropa* 63 (2013), 2/3: 147. Zob. historiografia żydowska dotycząca okresu haskali oraz *Wissenschaft des Judentums*: Paul Mendes-Flohr, Rachel Livneh-Freudenthal, Guy Miron, red., *Jewish Historiography between Past and Future. 200 Years of Wissenschaft des Judentums* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019).

⁴ Mateusz Pielka, „Ekscesy antyżydowskie na Pomorzu w latach 80. XX wieku”, *Midrasz* 1 (2013), 171: 38–39.

⁵ Wymieniam podstawowe: Ulrich Grotfend, *Geschichte und rechtliche Stellung der Juden in Pommern von den Anfängen bis zu Tode Friedrich des Großen* (Marburg, 1930); Wolfgang Wilhelmus, *Geschichte der Juden im Pommern* (Rostock: Ingo Koch Verlag, 2004); tenże, *Geschichte der Juden in Greifswald und Umgebung: von Anfängen bis zum Holocaust* (Berlin: Scheunen Verlag, 1999); Margaret Heitmann, Julius Schoeps, Bernhard Vogt, red., *Halte fern dem ganzen Lande jedes Verderben. Geschichte und Kultur der juden im Pommern: ein Sammelband* (Olms, 1995).

⁶ Z opracowań regionalnych: Władysław Fijałkowski, „Z historii gminy żydowskiej”, *Szczecinek Zapiski Historyczne* 2 (1987); Mateusz Pielka, „Żydzi w prowincji pomorskiej w XIX wieku. Gmina żydowska w Szczecinku (Neustettin)”, *Słupskie Studia Historyczne* 20 (2014); Justyna Żukowska-Lyko, „Żydzi w Stargardzie powiatu szadzkiego w XIX i XX wieku – uchwycenie już nieobecnych”, *Studia z historii społeczno-gospodarczej* 15 (2015); Eryk Krasucki, *Historia kręci drejdem. Z dziejów (nie tylko) szczecińskich Żydów* (Łódź: Księży Młyn, 2018); Waltraud Kroll, *Erinnerungen an jüdisches Leben in Stargard in Pommern* (Berlin: Waldmann, 1998).

Niniejszy szkic historyczny poświęcony został problematyce aktywności intelektualnej ludności żydowskiej zamieszkałej w Szczecinku (Neustettin), w prowincji pomorskiej. Chronologicznie narracja rozpoczyna się w 1871 roku, kończy zaś na wybuchu II wojny światowej w roku 1939. Przyjęte tu cezury czasowe są jasne – początek lat 70. XIX wieku to czas zjednoczenia Rzeszy oraz zakończenie prawnej emancypacji Żydów niemieckich, zaś wybuch wojny oznaczał zniszczenie pomorskiej⁷ wspólnoty żydowskiej. Autor, używając określenia „aktywność intelektualna”, rozumie przez to ogół praktyk naukowych, popularnonaukowych, edukacyjnych, religijnych, politycznych i filozoficznych, które podejmowali członkowie gminy żydowskiej w Szczecinku.

Prezentowany artykuł powstał na podstawie niemieckiej i polskiej literatury przedmiotu, współczesnych oraz pochodzących z epoki zestawień statystycznych, prasy w języku niemieckim i angielskim, a także źródeł archiwalnych.

Na wstępie warto zwrócić uwagę na otoczenie gospodarczo-społeczne oraz intelektualne aktywnych⁸ członków gminy żydowskiej w Szczecinku w XIX i XX wieku. Pod względem gospodarczym prowincja pomorska miała charakter agrarny. W XIX wieku powstały niewielkie ośrodki przemysłowe skupione głównie w Szczecinie i Stargardzie⁹. Niechętni reformie administracji i przekształceniom gospodarczym byli junkrzy pomorscy, którzy swoje majątki oraz znaczenie opierali na wielkich latyfundiach ziemskich. Nadbałtycka prowincja składała się w większej części z majątków ziemskich, niewielkich miasteczek oraz wsi. Szlachcie pruskiej nie zależało na rozwoju miast i przemysłu, gdyż zagroziłoby to ich dominującej pozycji w regionalnym systemie gospodarczym (rolnictwo i eksport). W 1890 roku konserwatyści pomorscy atakowali liberalną politykę handlową kanclerza Leo von Caprivi, wielkiego zwolennika rozwoju przemysłu na wschodzie Niemiec. W logice politycznej junkrów rozbudowa produkcji przemysłowej miała doprowadzić do upadku rolnictwa, podstawy ich bytu¹⁰. Nieugięta postawa

⁷ Używając w niniejszym artykule terminu „pomorska”, mam na myśli obszar współczesnego województwa zachodniopomorskiego znajdującego się w granicach państwa polskiego. Pomijam część prowincji pomorskiej, która znajduje się obecnie w Niemczech i wchodzi w skład landu Meklemburgia-Pomorze Przednie.

⁸ Pisząc „aktywni” mam na myśli tych ludzi, którzy brali udział w życiu społeczno-intelektualnym wspólnoty, np. byli członkami różnych stowarzyszeń, organizacji politycznych oraz kręgów religijnych (rabini).

⁹ Dietmar Lucht, *Pommern. Geschichte, Kultur und Wirtschaft bis Beginn des Zweiten Weltkrieges* (Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1996), 155.

¹⁰ Shelley Baranowski, *The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia* (Oxford: Oxford University Press, 1995), 7.

konserwatystów doprowadziła do kompromisu z państwem. Rząd zrezygnował z radykalnej modernizacji wschodnich regionów kraju, przyjął też prawa zgodne z interesem junkrów. 14 kwietnia 1856 roku uchwalono ustawę, będącą *de facto* nowelą do przepisów Landrechtu Pruskiego z 1794 roku o ustroju wsi. Ustawa ta utrzymała w prowincjach wschodnich uprzywilejowaną rolę właścicieli ziemskich w życiu gminy, wyraźnie oddzielając tereny gromad wiejskich od obszarów dworskich, co do których obowiązywały odrębne przepisy zapewniające właścicielom ziemskim pełnię władzy administracyjnej, jak i policyjnej. Pewne ograniczenie władzy junkrów przyniosła nowa Ordynacja Powiatowa z 13 grudnia 1872 roku, która zniósła władzę policyjną właścicieli ziemskich wobec gminy oraz dziedzicznych i mianowanych sołtysów. Kolejne zmiany w ordynacji gminnej nastąpiły w 1891 roku. Od tamtego momentu, reprezentantów gminy wybierali jej mieszkańcy. Obszarów dworskich nie zlikwidowano, pozostawiono je ze względów podatkowych. Formalnie stanowiły rejony administracyjne, które realizowały zlecone przez państwo zadania wykonywane przez właściciela jako zwierzchnika dóbr (w 1910 roku w prowincji pomorskiej istniały 2382 obszary dworskie)¹¹.

Postawa polityczna pomorskich konserwatystów przyczyniała się do pogłębiania zacofania gospodarczego prowincji. Lata 1850–1878 były czasem rozkwitu przemysłu w Prusach, jednak na obszarach nadbałtyckich był on wyraźnie ograniczony¹². Przychylnie odnoszono się jedynie do rozwoju rolnictwa i hodowli zwierząt. Większą część regionu pokrywały tereny uprawne, pastwiska oraz lasy. Na przykład, od początku XIX wieku posiadacze ziemscy chętnie zajmowali się hodowlą owiec (prowincja pomorska była przez wiele dekad liderem w tej branży). Junkrzy, którzy posiadali niezbędny kapitał inwestycyjny nie interesowali się rozwojem miast i nowoczesnych form produkcji. Swoją uwagę skupiali na wsiach i obszarach dworskich. Pod tym względem sama prowincja pomorska nie była jednolita. Uprzemysłowienie znalazło odpowiedni grunt w części nadodrzańskiej ze Szczecinem, zaś tendencja przeciwna utrzymywała się w części środkowej i wschodniej regionu. Na przykład w 1860 roku w rejencji szczecińskiej istniało 85 miast i 1150 wsi, natomiast w rejencji koszalińskiej już tylko 23 miasta i 1140 wsi

¹¹ Stanisław Salmonowicz, red., *Historia Pomorza*, t. 4, (Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2000), 56–57.

¹² James M. Brophy, „Eisenbahnbau als Modernisierungsstrategie? Staatliche Wirtschaftspolitik in der Ersten Industrialisierung”, w: *Pommern im 19. Jahrhundert. Staatliche und gesellschaftliche Entwicklung in vergleichender perspective*, red. Thomas Stamm-Kuhlmann (Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2007), 263.

(dane bez obszarów dworskich)¹³. Ponadto, rozwój miast pomorskich był nierównomierny, wyrastały nieliczne duże ośrodki miejskie, które dominowały nad rolniczą okolicą. Wyprzedzały one znacznie mniejsze miasteczka, które szybko traciły szansę na rozwój, notowały tendencje stagnacyjne, czasami wręcz recesyjne, ulegając stopniowej agraryzacji. Jednym z czynników dodatnio wpływających na rangę małych miast był rozwój sieci kolejowej, który gwarantował szybką wymianę towarów oraz ludzi, co było niemożliwe w epoce przedindustrialnej¹⁴.

W opisanym przestrzeni gospodarczej funkcjonowali Żydzi zamieszkujący prowincję pomorską. Od czasów średniowiecza trudnili się różnego rodzaju handlem. Pod koniec XVIII wieku rozpoczął się okres ich stopniowej akulturacji i emancypacji, jednak ich status prawny zależał od kraju, w jakim przebywali. Liczba Żydów w dużych miastach nie wzrastała, w wielu przypadkach wręcz malała. Jednocześnie zwiększało się rozproszenie ludności żydowskiej oraz osadnictwo wiejskie. Było ono ugruntowane w takich rejonach jak Frankonia i Hesja¹⁵. Odmienne sytuacja przedstawiała się w prowincji pomorskiej, gdzie Żydzi byli nieliczni i również rozproszeni, przy czym we wsiach ich odsetek był bardzo niski. Większe społeczności zamieszkiwały miasta i niewielkie miasteczka. Należy zauważyć, że ludność żydowska praktycznie nie występowała na obszarach dworskich, należących do junkrów. W rolnictwie zdominowanym przez konserwatystów z klasy wielkich posiadaczy ziemskich, nie występowała. Warto podkreślić, iż handel w krajobrazie pomorskim nie przybierał spektakularnych form, tak jak w wielkich ośrodkach miejskich (Berlin, Hamburg, Brema, Kolonia, Monachium). W miasteczkach działały małe sklepy profilowane lub wielobranżowe. Żydzi nie dominowali w tym sektorze gospodarki, dzielili go z chrześcijańskimi współobywatelami. Cechą charakterystyczną działalności gospodarczej Żydów był handel detaliczny, w którym osiągnęli wysoki poziom. Na przykład ze Stralsundu pochodzili m.in. Leonhard Tietz, Oskar Tietz oraz Abraham Wertheim, którzy w latach 70. i 80. XIX wieku otworzyli w Berlinie nowoczesne domy handlowe. Zastosowali oni rewolucyjne metody – wyeliminowali system pośrednictwa handlowego, towary

¹³ Alexander Padberg, *Die ländliche Verfassung in der Provinz Pommern* (Stettin: Verlag der Nicolaischen Buchhandlung, 1861), 51.

¹⁴ Edward Włodarczyk, „Tło rozwoju gospodarczego miast pruskich prowincji nadbałtyckich w latach 1850–1914”, w: *Monumenta manet. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Tadeuszowi Białeckiemu w 70. rocznicę urodzin*, red. Adam Makowski, Edward Włodarczyk (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003), 162–163.

¹⁵ Jonathan I. Israel, *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550–1750)* (Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009), 293.

nabywali bezpośrednio od producentów oraz wprowadzili politykę niskich zysków przy zachowaniu znacznych obrotów¹⁶. Aktywność gospodarcza była ściśle powiązana z rzeczywistością prawną i społeczną, w której żyli Żydzi pruscy.

Ludność żydowska na ziemiach niemieckich od czasów średniowiecza pozostawała grupą zmarginalizowaną – upośledzoną społecznie oraz prawnie. Dopiero przemiany modernizacyjne końca XVIII wieku uruchomiły proces emancypacji tej społeczności, który po roku 1871 uczynił Żydów pełnoprawnymi obywatelami Niemiec. Był to proces ewolucyjny i odgórny, który pozwolił im „wejść” do społeczeństwa niemieckiego. Kolejne lata pokazały jednak, że emancypacja była projektem idealistycznym i nieodpornym na reakcję chrześcijańskiej większości w obliczu nacjonalistycznego i rasistowskiego fermentu drugiej połowy XIX i początku XX wieku¹⁷.

Pisząc o procesie emancypacji, mamy na myśli serię aktów prawnych, które zrównały Żydów z pozostałymi obywatelami Niemiec. Aktem prawnym, który zapoczątkował równouprawnienie ludności żydowskiej w Prusach, był edykt królewski z 11 marca 1812 roku¹⁸, który przyznawał Żydom obywatelstwo pruskie pod warunkiem przyjęcia imion i nazwisk w duchu niemieckim oraz zobowiązania do posługiwania się językiem niemieckim (lub łaciną) w piśmie. Edykt emancypacyjny znosił wszystkie obowiązujące ograniczenia dotyczące Żydów w Prusach. Zgodnie z nowym prawem mogli oni swobodnie osiedlać się w dowolnych miejscowościach, wybierać zawód, nabywać nieruchomości (również dobra ziemskie), zniesiono również specjalne opłaty i podatki (pozostawiono jedynie składki na rzecz gmin żydowskich), umożliwiono im także służbę wojskową. Żydzi nie uzyskali jednak pełni praw politycznych, w wielu miejscach (m.in. Nadrenia), blokowano im dostęp do służby publicznej. Mogli jedynie, przy odpowiednich kwalifikacjach, podejmować pracę w uniwersytetach i innych jednostkach oświatowych¹⁹.

¹⁶ Werner E. Mosse, „Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft”, w: *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*, red. Werner Mosse, Arnold Paucker (London–Tübingen: Mohr Siebeck, 1998), 76.

¹⁷ Zob. Werner Jochmann, *Kryzys społeczny. Antysemityzm. Narodowy socjalizm* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007); Amos Elon, *Bez wzajemności. Żydzi – Niemcy 1743–1933* (Warszawa: Wydawnictwo Nisza, 2012); Shulamit Volkov, *Pomysł na nowoczesność. Żydzi niemieccy w XIX wieku i na początku XX wieku* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 2006).

¹⁸ O genezie edyktu emancypacyjnego zob. Ismar Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preußen unter besonderer Berücksichtigung des Gesetzes vom 11. März 1812* (Berlin: Verlag von M. Poppe-lauer, 1912).

¹⁹ Artur Eisenbach, *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988), 134–135; Gerard Labuda, red., *Historia*

Warto zwrócić uwagę, że Żydzi urodzeni w Prusach w pierwszej ćwierci XIX wieku podlegali już niemieckojęzycznemu systemowi szkolnemu. W latach 40. tegoż stulecia większość niemieckich Żydów posługiwała się w mowie językiem niemieckim. Na polu edukacji ujawniali znaczny zapał, co wywarło wpływ na chrześcijańskie otoczenie. Stereotyp zacofanych oraz niezdolnych do komunikacji Żydów zastąpił nowy – nadmiernie wykształconych żydowskich intelektualistów²⁰.

Emancypacja polityczna i likwidacja ostatnich ograniczeń na tym polu dokonywała się stopniowo w latach 50. i 60 XIX wieku. Miało to związek z rozwojem liberalizmu w krajach niemieckich po okresie reakcji konserwatystów wywołanej wybuchem wiosny ludów. W latach 1859–1869 kolejne ośrodki polityczne wśród krajów niemieckich likwidowały ostatnie ograniczenia względem Żydów (m.in. Hamburg, Frankfurt nad Menem, Wielkie Księstwo Badenii, Wirtembergii, Bawarii). Proces emancypacyjny ludności żydowskiej został sfinalizowany po powstaniu Zjednoczonego Cesarstwa Niemieckiego 18 stycznia 1871 roku oraz uchwaleniu nowej konstytucji dnia 22 kwietnia tego samego roku²¹.

Omówione powyżej procesy prawne oraz emancypacyjne dotyczyły także Żydów zamieszkałych lub osiedlających się w pomorskim Szczecinku. Miasto w momencie zjednoczenia Niemiec w 1871 roku było siedzibą powiatu, który wchodził w skład rejencji koszalińskiej, ta zaś, obok dwóch pozostałych – szczecińskiej i strzałkowskiej – składała się na prowincję pomorską, której stolicą był Szczecin²². Społeczność szczecineckich Żydów nie była duża, jednak w skali

Pomorza, t. 3 (Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1996), 106; Eugen von Bergmann, *Zur Geschichte der Entwicklung deutscher, polnischer und jüdischer Bevölkerung in der Provinz Posen* (Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1883), 49–50; Emancypacja Żydów w krajach niemieckich sięga swymi korzeniami do lat 40. XVIII w. i rozważań oświeconych literatów, filozofów oraz polityków. Zob. David Sorkin, *The Transformation of German Jewry, 1780–1840* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 21–25. W pierwszej fazie emancypacji w latach 1812–1846 wielu pruskich Żydów dokonało konwersji na ewangelicyzm (ok. 3500 odnotowanych przypadków). Prawdopodobnie do pełnej emancypacji nie wystarczała zmiana stroju i języka komunikacji. Dla chrześcijańskiej większości przeszkodą był również judaizm oraz żydowska, tradycyjna obyczajowość. Odejście od niej mogło dawać szansę na awans społeczny zwłaszcza w epoce niezdominowanej jeszcze przez myślenie w kategoriach rasowych. Zob. Enzo Traverso, *The Jews & Germany. From the Judeo-German Symbiosis to the Memory of Auschwitz* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1995), 13–14.

²⁰ Marion A. Kaplan, *Jewish Daily Life in Germany, 1618–1945* (Oxford: Oxford University Press, 2005), 129.

²¹ Eisenbach, *Emancypacja*, 553–556.

²² *Historia Pomorza*, t. 4, cz. 1, 40; Martin Wehrmann, red., *Landeskunde der Provinz Pommern Zunächst zur Ergänzung der Ausgaben A und B der Schulgeographie von E. von Seydlitz* (Breslau, 1890), 1–2.

powiatu plasowała się na pierwszym miejscu. Poniżej przedstawiono dwa zestawienia statystyczne dla roku 1871.

Tabela 1. Struktura wyznaniowa miast w powiecie szczecineckim w 1871 roku

Miasta	Chrześcijanie	Żydzi	Razem	Odsetek Żydów wśród ogółu mieszkańców
Szczecinek (Neustettin)	6 568	409	6 977	5,8
Barwice (Bärwalde)	2 212	152	2 364	6,4
Okonek (Ratzebuhr)	2 174	101	2 275	4,4
Czaplinek (Tempelburg)	4 444	175	4 619	3,7
Łącznie	15 398	837	16 235	5,1

Źródło: *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Pommern und ihre Bevölkerung* (Berlin: Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus, 1874), 94–95.

W powiecie szczecineckim znajdowały się cztery miasta zamieszkałe przez ludność żydowską, z czego najliczniej występowała ona w Szczecinku. Wpływ na sytuację demograficzną społeczności mojżeszowej miało wiele czynników, m.in. położenie miasta na węźle kolejowym, wypoczynkowy charakter miejscowości (praca w zapleczu turystycznym, m.in. hotele), bliskość większych ośrodków miejskich, co wiązało się z działalnością zawodową – Koszalin, Kołobrzeg, Piła – oraz rozwijająca się gospodarka leśna. Sytuacja demograficzna Żydów szczecineckich w drugiej połowie XIX wieku była stabilna²³. Ich liczba do roku 1910 niemal nie uległa zmianie (405)²⁴. Odmienne przedstawiała się sytuacja w Barwicach, gdzie tendencja była spadkowa. Jeszcze w 1861 roku mieszkało tam 180 Żydów, zaś w 1871 roku – już 152²⁵. Spadek liczebności nastąpił dopiero na początku XX wieku i skutkowałam trudnościami ekonomicznymi mieszkańców małych miasteczek, którzy poprawy swego bytu szukali, migrując do dużych ośrodków miejskich, gdzie rynki pracy dawały większe możliwości (Szczecin, Berlin).

²³ W rejencji koszalińskiej w 1880 r. w Szczecinku mieszkało 455 Żydów, większa społeczność znajdowała się tylko w Słupsku – 958 osób. Zob. Salomon Neumann, *Zur Statistik der Juden in Preussen von 1816 bis 1880* (Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung, 1884), 43.

²⁴ Pielka, „Żydzi”, 46.

²⁵ Gustav Kratz, *Die Städte der Provinz Pommern. Abriß ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden* (Berlin: Mittler's Sortiment's Buchhandlung, 1865), 19. Zob. też: Max Sering, red., *Die Vererbung des ländlichen Grundbesitzes im Königreich Preussen. Im Auftrage des Kgl. Ministeriums für Landwirtschaft, Domänen und Forsten*, t. 10 (Berlin: Vero Verlag, 1900).

Tabela 2. Struktura wyznaniowa wsi w powiecie szczecineckim w 1871* roku

Wsie	Chrześcijanie	Żydzi	Razem	Odsetek Żydów wśród ogółu mieszkańców
Barkniewko (Barkenbrügge)	347	5	352	1,4
Borucino (Burzen)	152	2	154	1,2
Kluczewo (Klaushagen)	810	13	823	1,5
Kiełpino (Cölpin)	222	2	224	0,8
Krosino (Crössin)	1 037	5	1 042	0,4
Dalęcino (Dallenthin)	236	7	243	2,8
Dieck	125	1	126	0,7
Dolberitz	39	2	41	4,8
Przeradz (Eschenriege)	701	6	707	0,8
Podgaje (Flederborn)	734	5	739	0,6
Sitno (Gellin)	652	3	655	0,4
Glinki (Glienke)	76	6	82	7,3
Mieszarki (Grünewald)	1 116	14	1 130	1,2
Drogoradz (Hammer)	72	4	76	5,2
Sitno (Hütten)	394	12	406	2,9
Gwda Wielka (Küdde)	1 327	10	1 337	0,7
Lotyń (Lottin)	626	9	635	1,4
Łubowo (Lubow)	806	10	816	1,2
Lubogoszcz (Lübgust)	158	3	161	1,8
Łomczewo (Lümsow)	326	7	333	2,1
Parsęcko (Persanzig)	1 235	5	1 240	0,4
Piława (Pielburg)	494	19	513	3,7
Pniewo (Pinnow)	578	3	581	0,5
Polne (Pöhlen)	674	4	678	0,5
Raków (Rackow)	640	2	642	0,3
Żółtnica (Soltnitz)	780	8	788	1,0
Brodzice (Steinforth)	367	4	371	1,8
Chwalim (Wallachsee)	514	2	516	0,3
Wierzchowo (Wurchow)	513	5	518	0,9
Ostrowąsy (Wusterhanse)	305	3	308	0,9
Sulikowo (Zülkenhagen)	785	7	792	0,8
Łącznie	16 980	188	17 168	1,0

* Uwzględniono wsie, w których w 1871 roku mieszkali Żydzi, pominięto zaś te, gdzie nie zarejestrowano ich obecności.

Źródło: *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Pommern*, 95–106.

Wyjeżdżano również za granicę (Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, kraje Ameryki Południowej). Największy kryzys dotknął lokalne gminy żydowskie po I wojnie światowej (zapaść ekonomiczna, hiperinflacja). W 1928 roku w Szczecinku mieszkało 128 Żydów na 16 000 wszystkich mieszkańców²⁶. W maju 1939 roku, w okolicznościach terroru nazistowskiego, w mieście przebywały 52 osoby pochodzenia żydowskiego²⁷. Żydzi z regionu zostali na przełomie 1940/1941 roku deportowani w okolice Lublina na terenie Generalnego Gubernatorstwa, Niemcy zamordowali ich najprawdopodobniej w obozie koncentracyjnym na Majdanku lub w czasie masowych egzekucji prowadzonych w okolicach miasta²⁸. Niektóre osoby pochodzące ze Szczecinka zginęły również w Auschwitz, m.in. Meta Khan (z domu Michaelis)²⁹.

W przeciwieństwie do miast powiatu szczecineckiego, na terenach wiejskich liczba Żydów była niewielka. Często odchodzili od handlu w drugim lub trzecim pokoleniu, zajmując się takimi pracami, jakie wykonywali ich chrześcijańscy sąsiedzi. Mogły to być: rolnictwo, mechanika, medycyna, oświata, zajęcia administracyjne, zarządzanie gospodarstwem lub dzierżawa gruntu. W tabeli 2. przedstawiono zestawienie wsi powiatu szczecineckiego z 1871 roku, w których mieszkali Żydzi.

Jak już wspomniano, w prowincji pomorskiej niewielu Żydów mieszkało na wsi. Skupiali się głównie w miastach – nie tylko dużych, takich jak Szczecin, ale także niewielkich, w środkowej i wschodniej części regionu. Zamieszkiwali również wsie, które nie były już własnością szlachty, oraz w miastach³⁰. Wydaje się, że nietolerowanie Żydów przez wielkich właścicieli ziemskich o szlacheckim rodowodzie było uwarunkowane tradycjami zakorzenionymi w zwyczaju niedopuszczania ludności żydowskiej do wielu obszarów działalności gospodarczej. W pewnym sensie przypominało to zwyczaj miast, które powoływały się na dawny przywilej „De non tolerandis Judaeis”³¹.

²⁶ Georg Salinger, *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden in Pommern* (New York: Salinger, 2006), 566–595.

²⁷ *Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinden im deutschen Sprachraum*, dostęp 25.08.2021, <https://www.juedische-gemeinden.de/index.php/gemeinden/m-o/1429-neustettin-hinterpommern>.

²⁸ Georg Salinger, „Aspekte zur Geschichte der Juden in Pommern”, w: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Jaroszewicz, Włodzimierz Stępiński (Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007), 83.

²⁹ *Meta Kahn (born Michaelis)*, Stolpersteine in Berlin, dostęp 25.08.2021, <https://www.stolpersteine-berlin.de/en/biografie/3542>.

³⁰ *Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Pommern und ihre Bevölkerung* (Berlin: Verlag des Königlich-Statistischen Bureaus, 1874), 94–106.

³¹ Manfred Laubert, *Die letzten städtischen Privilegien de non tolerandis judaeis in der Provinz Posen* (Berlin, 1906); Judith Kalik, *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland* (Leiden–Boston: Brill, 2009), 49–50.

Należy też powiedzieć, że oprócz nieprzychylnego stosunku junkrów do Żydów już od lat 80. XIX wieku dał się zauważyć wyraźny spadek tej ludności w prowincji pomorskiej. Opuszczali oni wsie – gdzie i tak byli ledwo dostrzegalni, przenosili się z miasteczek do większych ośrodków miejskich³². Rolnictwo prowincji pomorskiej w XIX wieku charakteryzowało się słabością, szczególnie dotyczyło to samodzielnych rolników, którzy zamieszkiwali wsie w środkowej i wschodniej części regionu. Zła jakość gleb oraz niesprzyjające warunki klimatyczne wymuszały wysokie nakłady finansowe na utrzymanie upraw³³. Jednak niezbędny kapitał posiadali głównie junkrzy. Należy też dodać, że w latach 80. XIX wieku wiele gospodarstw rolnych, np. w powiecie szczecineckim, było zadłużonych³⁴.

Sytuacja w rolnictwie na wschodzie Niemiec powodowała, że tamtejsi Żydzi byli aktywni w handlu detalicznym, prowadzili sklepy, podobnie jak Niemiecyp wspólobywatele zakładali pierwsze domy handlowe, prowadzili niewielkie przedsiębiorstwa produkcyjne, np. cegielnie³⁵, fabryki butów itp. Ich położenie w prowincji pomorskiej można porównać z innymi prowincjami wschodnimi, m.in.: Prusami Zachodnimi. Nieliczni żydowscy przedsiębiorcy, którzy osiągnęli wysoką pozycję w przemyśle niemieckim, wchodzili w skład towarzystwa *Verband Ostdeutscher Industrieller* (Stowarzyszenie Wschodnioniemieckich Przemysłowców, założone 10 grudnia 1898 r.), którego siedziba mieściła się w Gdańsku. Należeli do niego m.in. Arie Goldfarb, właściciel fabryki tytoniu w Starogardzie Gdańskim (Preussisch Stargard), Joseph Herzfeld i Carl Victorius, założyciele odlewni żelaza w Grudziądzu (Graudenz), Levy, doradca do spraw handlu i radny miasta Inowrocław oraz Herman Priester, właściciel fabryki brykietu węglowego³⁶.

³² *Statistik der Juden. Eine Sammelschrift. Herausgegeben vom Bureau für Statistik der Juden* (Berlin, 1918), 64.

³³ Włodzimierz Stępiński, „Na drodze ku modernizacji: zjednoczenie Pomorza w państwie pruskim (do 1871 r.)”, w: *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, red. Jan Maria Piskorski (Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 1999), 235.

³⁴ Sering, *Die Vererbung*, 83. Zob. szerzej: Walter Altröck, *Der landwirtschaftliche Kredit in Preußen* (Berlin: Verlag Berlin Parey, 1915).

³⁵ W drugiej połowie XIX w. w powiecie toruńskim działała cegielnia i fabryka rur, której właścicielem był Salo Bry (1855–1935).

³⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Starostwo Powiatowe w Toruniu 1818–1920 (dalej: SPT), sygn. 69/81/0/2.22/642, 955, 405, 179, 743, 745; Salo Bry, Geni, dostęp 29.08.2021, <https://www.geni.com/people/Salo-Bry/6000000061204645888>; J. Goldfarb, Stargardzkie pamiątki, dostęp 29.08.2021, <http://www.stargard.porcelanki.net/?p=776>; „German Foreign-Trade Organization with Supplementary Statistical Material and Extracts from Official Reports on German Methods” (Washington, 1917), 74–75.

Znaczna większość Żydów w prowincjach wschodnich prowadziła małe sklepy i zakłady produkcyjne (buty, ubrania, narzędzia itp.). Taki model działalności gospodarczej był charakterystyczny zarówno dla prowincji pomorskiej, jak i Prus Zachodnich. Tradycja żydowskiego handlu detalicznego w regionie pomorskim sięga końca XVIII wieku. Wtedy władze wydawały pozwolenia konkretnym kupcom na rozprowadzanie swoich towarów, m.in. cukru, farby, drewna, wyrobów z metalu, ubrań, ozdób itp.³⁷. W pierwszej połowie XIX wieku władze pruskie w Berlinie otrzymywały raporty z prowincji o działalności handlowej Żydów. Wskazywano w nich na przydatność żydowskich handlarzy, którzy odgrywali istotną rolę w zaopatrywaniu niższych klas oraz stymulowali rozwój gospodarczy i inicjatywę własną całego społeczeństwa (wzrost przedsiębiorczości indywidualnej). Władze nie były zainteresowane utrudnianiem im aktywności handlowej³⁸. W latach 60. XIX wieku handlowali m.in. olejem rzepakowym³⁹, ziemniakami⁴⁰, nieruchomościami (jako przedstawiciele agencji)⁴¹, warzywami, zbożem itp.⁴². Tak wypracowane podejście państwa pruskiego do działalności gospodarczej Żydów pozostało niezmiennie do 1914 roku. Należy podkreślić, że stanowisko to utrzymało się mimo narastającego w sferze społecznej i politycznej antysemityzmu, szczególnie od przełomu lat 70. i 80. XIX wieku. Ludność żydowska żyjąca w kręgu kultury niemieckiej szybko ulegała akulturacji oraz asymilacji. Odchodzono od tradycyjnych form życia religijnego na rzecz haskali oraz modernizacji.

Pod względem religijnym Żydzi niemieccy przyjmowali reformowaną wersję judaizmu, która kształtowała się pod wpływem oświecenia żydowskiego i prądów postępowych zapoczątkowanych w drugiej połowie XVIII wieku⁴³. Luminarze

³⁷ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, II. HA GD, Abt. 12, Polizeiverwaltung, Judensachen Nr. 4 Bd. 1, Erteilung und Versagung von Konzessionen für einzelne Juden, 1756–1795 (brak paginacji).

³⁸ Tanja Rückert, *Produktivierungsbemühungen im Rahmen der jüdischen Emanzipationsbewegung (1780–1871): Preußen, Frankfurt am Main und Hamburg im Vergleich* (Münster: Lit Verlag, 2005), 85. W latach 80. XIX w. w Prusach Zachodnich powstawały zakłady produkcyjne, których właścicielami byli Żydzi. Zob. APT, SPT, sygn. 69/81/0/2.22/642, 134, 170, 492.

³⁹ *Kreis Blatt des Königlich Preußischen Landraths Amts zu Thorn* 27, 5.07.1861: 2.

⁴⁰ *Kreis Blatt des Königlich Preußischen Landraths Amts zu Thorn* 13, 28.03.1862: 62.

⁴¹ *Kreis Blatt des Königlich Preußischen Landraths Amts zu Thorn* 40, 26.09.1862: 236.

⁴² *Thorner Kreis Blatt* 33, 26.04.1865: 135.

⁴³ Na temat genezy haskali i roli jej ojca, Mojżesza Mendelssohna, zob. Salomon Łastik, *Z dziejów oświecenia żydowskiego. Ludzie i fakty* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1961), 24–31; Allan Arkush, *Moses Mendelssohn and the Enlightenment* (New York: State University of New York, 1994). Mendelssohn był stale obecny w świadomości Żydów postępowych, liczni intelektualiści

żydowskiego oświecenia i zwolennicy reformy kultu skupiali się początkowo w Berlinie (Leopold Zunz, Edward Gans, Michael Sachs, Zachariasz Frankl). Na początku stulecia ruch haskalowy silnie umocnił się we Wrocławiu, Hamburgu, Frankfurcie nad Menem oraz w Królewcu. W tamtejszych ośrodkach w duchu postępowym kształcili się żydowscy duchowni, rabinzi. Wykształcił się w ten sposób nowy typ rabinów, studiujących zarówno nauki świeckie, jak i religijne. Duży nacisk kładziono na dyscypliny humanistyczne, szczególnie studia filozoficzne oraz historię myśli antycznej. W berlińskim środowisku zwolenników haskali wykształciła się praktyka naukowego podejścia do badań żydowskich tekstów religijnych i filozoficznych z minionych stuleci. W analizach hebrajskich i greckich pism zaczęto stosować racjonalistyczną i krytyczną metodę badawczą. Jak pisała Agata Rybińska,

badania nad literaturą biblijną i rabiniczną, analizy filologiczne (egzegetyczne) i językoznawcze, badanie historii, religii i zwyczajów żydowskich nowoczesnymi metodami, także z wykorzystaniem nauk przyrodniczych i ścisłych, jak wcześniej filozoficznych (a więc w nurcie *Wissenschaft des Judentums*) miały na celu opisać judaizm, żydowską tradycję i ukazać przemiany, jakim ulegały na przestrzeni wieków⁴⁴.

Rabini oraz nauczyciele zatrudniani przez gminy żydowskie w XIX wieku na terenie prowincji pomorskiej byli zwolennikami haskali oraz reformowanego judaizmu⁴⁵. W drugiej połowie stulecia zatrudnienie w szkolnictwie otrzymywali również nauczyciele pochodzący z zaboru rosyjskiego, m.in. Wilna. Musieli jednak spełniać postawione im wymogi – wykształcenie świeckie i religijne w duchu postępowym oraz nieodróżnianie się pod względem ubioru (tradycyjne,

zdawali sobie sprawę z wpływu, jaki wywarł na modernizację judaizmu rabinicznego. Prace o charakterze naukowym na jego temat powstawały już w połowie XIX w., zob. m.in. Meyer Kayserling, *Moses Mendelssohn. Seine Leben und Seine Werke* (Leipzig: Hermann Mendelsohn Verlag, 1862).

⁴⁴ Agata Rybińska, *Manuel Joël (1826–1890). Biografia kulturowa wrocławskiego rabina z kręgu *Wissenschaft des Judentums** (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020), 119, 123; David Sorkin, *What Was the Wissenschaft des Judentums?*, dostęp 5.01.2022, <https://www.lbi.org/de/news/what-was-wissenschaft-des-judentums/>; Stefan Schorch, „Philology of the Jewish Spirit. *Wissenschaft des Judentums* and Jewish Scholarship on the Sacred Texts of Judaism, Christianity, and Islam”, w: *Wissenschaft des Judentums Beyond Tradition. Jewish Scholarship on the Sacred Texts of Judaism, Christianity, and Islam*, red. Dorothea M. Salzer, Chanan Gafni, Hanan Harif (Berlin–Boston: De Gruyter, 2019), 3–7.

⁴⁵ Na temat postępowców i zwolenników haskali w Galicji zob. Alicja Maślak-Maciejewska, *Modlili się w Templu. Krakowscy Żydzi postępowi w XIX wieku. Studium społeczno-religijne* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2018).

wschodnie stroje żydowskie były wykluczone)⁴⁶. Nie tylko rabini i nauczyciele zajmowali się promowaniem i rozwojem życia intelektualnego wśród pomorskich gmin wyznaniowych. Sami jej członkowie, osoby wykształcone, angażowały się społecznie i edukacyjnie. Nawet wśród niewielkich wspólnot żydowskich prowincji pomorskiej kwitło życie intelektualne. Warto też dodać, że wiele osób pod koniec XIX wieku zaczęło aktywizować się pod względem politycznym. Szczególnym zainteresowaniem cieszył się ruch asymilacyjny (obywatele niemieccy wyznania mojżeszowego) oraz po 1897 roku – syjonizm. Przykładem niewielkiej, lecz aktywnej intelektualnie społeczności byli Żydzi szczecineccy. Odzwierciedlali oni aktywność organizacyjną prowincjonalnych wspólnot mojżeszowych, które rozsiadane były we wschodnich regionach Niemiec. Były to ziemie pogranicza kulturowego, gdzie spotykali się Żydzi wschodni oraz zasymilowani Żydzi niemieccy. Niektórzy emigranci z Królestwa Polskiego, Rosji i Galicji osiedlali się w Prusach, na Pomorzu czy w Poznańskim. Archiwalia z drugiej połowy XIX wieku pełne są nazwisk o wschodniej, nie niemieckiej konotacji. Proces ten szczególnie nasilił się w ostatnich dekadach stulecia⁴⁷.

W gminie żydowskiej w Szczecinku działalność intelektualną prowadzili rozmaici członkowie wspólnoty, bez względu na pełnione funkcje zawodowe czy religijne. Na potrzeby niniejszego opracowania wprowadzono podział na dwie grupy: rabinów i nauczycieli gminnych oraz pozostałych członków społeczności.

Niewiele wiadomo o początkach instytucji rabina w gminie żydowskiej w Szczecinku. Wspólnota do początków XIX wieku pozostawała niewielka, a jej skład często ulegał zmianie. Było to więc środowisko zbyt nietrwałe, aby utworzyć i utrzymywać dobrze zorganizowaną gminę pod względem obsady jej funkcjonariuszy (administracja i duchowni)⁴⁸. Słuszne wydaje się ustalenie Izabeli Lewandowskiej, która konstatowała, że wyraźny rozwój wspólnot żydowskich

⁴⁶ Helena Datner, *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku* (Warszawa: Wydawnictwo Żydowskiego Instytutu Historycznego, 2007), 54–55.

⁴⁷ David Sorkin, *Jewish Emancipation. A History Across Five Centuries* (Princeton: Princeton University Press, 2019), 202–209; Johnathan Frankel, „Assimilation and the Jews in Nineteenth-Century Europe: Towards a New Historiography?”, w: *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe*, red. Johnathan Frankel, Steven J. Zipperstein (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 14–15.

⁴⁸ Do funkcjonariuszy gminnych w XIX w. zaliczali się na ogół: rabin (duchowny), daszan (pomocnik rabina), chazan (kanttor), szames (wykonywał zleczone przez zarząd gminy polecenia), szochet (zajmował się rytualnym ubojem zwierząt) oraz mełamed (nauczyciel). Zob. Tomasz Kawski, *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne* (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2014), 41.

stał się widoczny po wspomnianym już edykcie emancypacyjnym z 1812 roku. Autorka poczyniła takie ustalenie dla Prus Wschodnich, jednak analogiczne procesy zachodziły również w pozostałych pruskich prowincjach nadbałtyckich⁴⁹.

W 1846 roku w archiwaliach pojawia się postać Hermanna Victora, który ubiegał się o stanowisko rabina w szczecineckiej gminie wyznaniowej. Był Żydem naturalizowanym, pochodził z Bawarii, z Augsburga. Tam w 1838 roku ukończył gimnazjum św. Anny, a w życiorysie wskazano również na jego akademickie wykształcenie w zakresie filozofii. Nie podano jednak miejsca ani formy, w jakiej studiował – nie wiadomo, czy był to uniwersytet, czy też może nauki pobierał u prywatnego nauczyciela. Z korespondencji urzędniczej wynika, że miał objąć funkcję rabina oraz „krzewiciela kultury” wśród szczecineckich Żydów. Nie wiemy nic na temat jego działalności jako kaznodziei czy nauczyciela⁵⁰. Stwierdzenie o „krzewieniu kultury” może sugerować, że w pierwszej połowie XIX wieku Żydzi szczecineccy byli jeszcze zbiorowością częściowo tradycyjną. Procesy modernizacyjne zachodziły powoli i nie były jeszcze zupełnie ugruntowane. Potrzebne były zmiany pokoleniowe widoczne dopiero w latach 60. i 70. tegoż stulecia.

W 1866 roku funkcje religijne i edukacyjne w gminie szczecineckiej miał sprawować Konrad Lejbowicz Kamiński, który mieszkał w Tucholi (od 1863 r.). Zarząd gminny uzyskał informacje na temat kandydata za pośrednictwem policji. Proces trwał długo, ponieważ jeszcze w 1867 roku uzyskano dane na temat Kamińskiego od władz pruskich ze wspomnianej Tucholi. Kamiński faktycznie pochodził z Wilna (ówczesnie zabór rosyjski). Władze szczecineckie wystąpiły do wileńskiej policji rosyjskiej o przesłanie jego świadectwa moralności. W archiwum w Szczecinku zachowały się pisma wystawione przez Rosjan. Stwierdzono, że nazywał się Kopel Lejbowicz Kamiński, posługiwał się jednak chrześcijańskim imieniem Konrad. Wileńska gmina żydowska oświadczyła, że nie podlegał służbie

⁴⁹ Izabela Lewandowska, „Społeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazurach) na przestrzeni dziejów: zarys problematyki”, w: *Żydzi wschodniej Polski*, seria 5: *W kręgu judaizmu*, red. Jarosław Ławski, Iwona E. Rusek (Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2017), 358–361. Ustalenia te potwierdzają także statystyki obejmujące m.in. prowincje nadbałtyckie od 1816 do 1880 r. Od 1812 r. notowano liczny wzrost ludności żydowskiej i powiększanie się tym samym gmin wyznaniowych. Zwiększało to możliwości finansowe, dzięki czemu nawet niewielkie wspólnoty moźeszowe mogły pozwolić sobie na zatrudnienie rabina lub dodatkowego nauczyciela. Zob. Salomon Neumann, *Zur Statistik der Juden in Preussen von 1816 bis 1880* (Berlin: Louis Gerschel Verlagsbuchhandlung, 1884); Albert A. Bruer, *Geschichte der Juden in Preußen (1750–1820)* (Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 1991), 346–357.

⁵⁰ Archiwum Państwowe w Koszalinie oddział w Szczecinku (dalej: APKoSz), Akta miasta Szczecinka, sygn. 28/358/0/2.3/480, 8–11.

wojskowej, zaś jego ojciec, Lejba Kamiński, zezwolił synowi na zamieszkanie za granicą⁵¹. Źródła milczą na temat dalszych losów Konrada Kamińskiego i jego relacji z gminą żydowską w Szczecinku.

W 1871 roku gmina zatrudniła na stanowisku kaznodziei oraz nauczyciela religii Raphaela Freundlicha (1826–1901) urodzonego w Debrznie, w pow. człuchowskim (Preussisch Friedland). Rodzina Freundlich była znana wśród Żydów szczecineckich, bowiem jej członkowie przez długie lata zasiadali w zarządzie gminnym⁵². W 1863 roku w Szczecinku przyszedł na świat syn Raphaela, Siegfried Freundlich, który w 1942 roku został deportowany przez Niemców do obozu koncentracyjnego Theresienstadt, w którym zmarł 16 lutego 1943 roku⁵³. W 1900 roku Raphael Freundlich mieszkał w Szczecinku przy ulicy Bismarckstraße 2 (dziś ul. Kardynała Stefana Wyszyńskiego), był właścicielem gorzelnii. W tym czasie pozostali członkowie rodziny Freundlich skupieni byli przy ulicy Preußische Straße (dziś ul. Władysława Bartoszewskiego): Benjamin (kupiec), Julius (właściciel młyna parowego), Leo (kupiec) oraz Moses (kupiec)⁵⁴. Raphael Freundlich przez 30 lat pracował na rzecz gminy. Pełnił wiele funkcji, gdyż nie zawsze wspólnota żydowska zatrudniała rabiną i nauczyciela. Swoją aktywnością zapewnił sobie szacunek ludności Szczecinka bez względu na wyznanie. Jego ceremonia pogrzebowa odbyła się w miejskiej synagodze, trumna ustawiona w centralnym miejscu została nakryta ozdobnymi materiałami. Do świątyni przybyło wielu mieszkańców miasta, zarówno Żydów, jak i chrześcijan. Freundlich został pochowany na miejscowym cmentarzu żydowskim przy dzisiejszej ulicy Wodociągowej⁵⁵.

Pierwszym rabinem szczecineckim, który przez dłuższy czas pełnił swoje obowiązki, był dr Nathan Hoffmann. Zajmował się kultem religijnym od 1879/80 do 1894/5 roku. Urodził się na Słowacji, w Trnavskim kraju, w 1846 roku (ówcześnie zachodni region górnych Węgier położony ok. 150 km od Wiednia), zmarł w Szczecinku w 1894/95 roku⁵⁶. Ukończył gimnazjum w miejscowości Sopron

⁵¹ Tamże, 40–41.

⁵² *Raphael Freundlich*, Geni, dostęp 10.01.2022, <https://www.geni.com/people/Raphael-Freundlich/6000000146588431823>. W 1870 r. szczecinecka gmina żydowska zatrudniała też kantora i rzeźnika, zob. *Der Israelit* 1, 15.12.1869: 969.

⁵³ *Siegfried Freundlich * 1863*, dostęp 10.01.2022, https://www.stolpersteine-hamburg.de/en.php?&LANGUAGE=EN&MAIN_ID=7&BIO_ID=2727.

⁵⁴ *Neustettiner Adressbuch* (Neustettin, 1900), 10.

⁵⁵ *Israelitisches Familienblatt* 30, 22.07.1901: 4.

⁵⁶ *Rabbiner Nathan Hoffman*, Geni, dostęp 10.01.2022, <https://www.geni.com/people/Nathan-%D7%94%D7%90%D7%A4%D7%9E%D7%9F/600000013090566022>.

na Węgrzech, następnie kontynuował edukację na uniwersytecie w Budapeszcie. Wskazuje to na jego pełną akulturację z chrześcijańskim otoczeniem, opanowanie języka niemieckiego (prawdopodobnie znał też węgierski). Po zakończeniu studiów przeniósł się do Niemiec. Karierę zawodową rozpoczął od nauczania w szkole żydowskiej w Rawiczu. Wkrótce przeniósł się do Berlina, gdzie przyjęto go na stanowisko rabinia w tzw. małej synagodze „Ahawas Shalom” (Auguststraße 10). W 1879/80 roku przeniósł się do Szczecinka, gdzie został rabinem i nauczycielem religii mojżeszowej⁵⁷. Niewiele wiadomo o jego działalności, nie zachowały się opisy ani wspomnienia na jego temat.

Hoffman pochodził z rodziny o religijnych tradycjach. Jego ojciec, Moshe Yehuda Hoffmann (1781–1848) był przez wiele lat Dajanem w gminie żydowskiej w Vrbové (w Trnavskym kraju)⁵⁸. Nathan Hoffmann był młodszym bratem znanego rabinia i badacza religijnych pism żydowskich, dr. Davida Zvi Hoffmanna (1843–1921). Studiował u szacownych, ortodoksyjnych rabinów Moshe Schicka (1807–1879) i Azriela Hildesheimera (1820–1899), znanych na Węgrzech i w Niemczech. Zgłębiał zagadnienia judaizmu, stosując świeckie akademickie metody badawcze, wpisując się w kontekst wspomnianego już ruchu *Wissenschaft des Judentums*⁵⁹. Można zatem powiedzieć, że synowie Moshe Yehudy Hoffmanna, Nathan i David, pochodzili z ortodoksyjnego środowiska, jednak w czasie studiów poznali nauki świeckie oraz założenia oświecenia żydowskiego. W czasie swojej działalności rabinackiej i naukowej postępowali już w duchu judaizmu liberalnego, co było efektem kulturowej modernizacji, a także wpływu współczesnych nauk humanistycznych.

Od 1895 do początku 1897 roku w szczecineckiej gminie żydowskiej pozostawał nieobsadzony wakat rabinia. Prawdopodobnie funkcje religijne w zastępstwie

⁵⁷ Michael Brocke i in., red., *Die Rabbiner im Deutsche Reich, 1871–1945* (Berlin: De Gruyter, 2009), 290; *Jewish Histories Berlin: Kleine Synagoge in Auguststraße*, Think Now, dostęp 10.01.2022, <https://thinknow-thinknow.blogspot.com/2016/07/jewish-histories-berlin-kleine-synagoge.html?m=1>.

⁵⁸ *Moshe Yehuda Hoffmann (Hoffman)*, Geni, dostęp 10.01.2022, <https://www.geni.com/people/R-Moshe-Yehuda-Hoffman-A-B-D-Vrbove/353294927100007585>. Na temat Żydów na Węgrzech w XIX w. i dotyczących ich przemian społeczno-kulturowych zob. Victor Karady, „The Ashkenaz of the South: Hungarian Jewry in the Long Nineteenth Century”, w: *Polin. Studies in Polish Jewry*, vol. 31: *Poland and Ungary Jewish Realities Compared*, red. Francois Guesnet, Howard Lupovitch, Antony Polonsky (London: The Littman Library of Jewish Civilization, 2019), 83–120.

⁵⁹ Michael Chernick, *The Modern Study of Mishna: Rabbi Dr. David Zvi Hoffmann's Approach*, dostęp 10.01.2022, <https://thegemara.com/article/the-modern-study-of-mishna-rabbi-dr-david-zvi-hoffmanns-approach/>.

spełniał wspomniany Raphael Freundlich, długoletni pracownik gminny i osoba kompetentna w zakresie kultu. W 1897 roku rabinem w Szczecinku został dr Joseph Norden⁶⁰. Przyszedł na świat w Hamburgu, w 1870 roku, w rodzinie zasymilowanych, lecz pod względem religijnym ortodoksyjnych Żydów. Jako dziecko uczęszczał do religijnej szkoły Talmud Tora, następnie został zapisany do gimnazjum. W 1890 roku ukończył w Hamburgu prestiżowe Johanneum⁶¹, kolejnym krokiem było podjęcie studiów filozoficznych na Uniwersytecie Berlińskim. Należy dodać, że równolegle uczęszczał do ortodoksyjnego seminarium rabinackiego w Berlinie. W tym czasie uczestniczył również w wykładach w progresywnie zorientowanym instytucie studiów judaistycznych. Doktorat uzyskał na uniwersytecie w Halle w 1895 roku, a w 1896 roku zdał egzamin rabinacki.

Swoje pierwsze stanowisko kaznodziei objął w 1897 roku w Szczecinku. W jego karierze było to epizodyczne wydarzenie, gdyż już dwa lata później został rabinem w Mysłowicach na Górnym Śląsku. Jego relacje z tamtejszymi Żydami były trudne, ponieważ większość charakteryzowała się ortodoksyjnością poglądów religijnych, Norden zaś występował jako orędownik liberalnego judaizmu, przez co z trudem wcielał w życie swoje postępowe idee. Warto podkreślić, że był aktywnym członkiem Światowej Unii na rzecz Judaizmu Postępowego. W 1907 roku przeniósł się ze śląskiej gminy do Elberfeld (dziś dzielnica miasta Wuppertal w Nadrenii Północnej-Westfalii). Do 1935 roku pełnił tam funkcję rabina. Niedługo po tym przeprowadził się do Hamburga, swojego rodzinnego miasta, w którym postanowił spędzić ostatnie lata swego życia. W 1938 roku stanął na czele reformowanej gminy żydowskiej, która działała w warunkach nazistowskiego terroru. Sugerowano, aby rabin wyjechał do Anglii podobnie jak m.in. rabin Bruno Italiener, jednak on postanowił zostać ze swą wspólnotą. W 1942 roku został aresztowany przez Niemców i niebawem deportowany do obozu koncentracyjnego w Theresienstadt, gdzie zmarł w 1943 roku⁶².

⁶⁰ Löw Andrea, red., *German Reich and Protectorate of Bohemia and Moravia September 1939 – September 1941* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2020), 513.

⁶¹ *Gelehrtschule des Johanneums*, dostęp 10.01.2022, <https://johanneum-hamburg.de/>.

⁶² Norden, Joseph, *Das Jüdische Hamburg*, dostęp 10.01.2022, <http://www.dasjuedischehamburg.de/inhalt/norden-joseph>; Miriam Gillis-Carlebach, *Jewish Everyday Life as Human Resistance, 1939–1941. Chief Rabbi Dr. Joseph Zvi Carlebach and the Hamburg-Altona Jewish Communities. Documents of Chief Rabbi Joseph Zvi Carlebach. 1939–1941* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009), 148; Emily Leah Silverman, *Edith Stein and Regina Jonas. Religious Visionaries in the Time of the Death Camps* (New York: Routledge 2014), 283.

Joseph Norden pod względem poglądów politycznych był liberalnym monarchistą. Popierał jednak monarchię konstytucyjną, w której władza cesarza była ograniczona, obowiązywała konstytucja, a ludność posiadała powszechne oraz równe prawo wyborcze. Był zwolennikiem oświecenia oraz tolerancji, walki z antysemityzmem a także ograniczenia wpływów szlachty pruskiej. Wpływ na jego światopogląd miały felietony społeczno-polityczne Theodora Wolffa, który publikował na łamach *Berliner Tageblatt*, gazety uchodzącej ówczesnie za lewicową⁶³.

Jego stosunek do judaizmu i tradycji wskazuje, że był postępowcem. Tłumaczył na język niemiecki książki Claude'a Montefiore (1858–1938), jednego z przywódców judaizmu reformowanego w Anglii. Ponadto interesował się i studiował pisma chrześcijańskie, w czym uzyskał wysokie znawstwo. Krytykował ortodoksję żydowską za zamknięcie na świeckie nauki oraz współczesne metody badawcze żydowskiej spuścizny kulturowej⁶⁴.

Wypracował również własne stanowisko wobec syjonizmu, który na początku XX wieku był stale rozwijającą się siłą polityczną wśród Żydów. Swoje poglądy w tej materii wyłożył w pracy *Grundlagen und Ziele des religiös-liberalen Judentums* wydanej w 1918 roku. Norden zestawiał ze sobą liberalizm i syjonizm jako dwie osobne koncepcje społeczno-polityczne. Twierdził, że były one dwiema osobnymi rzeczywistościami, które jednak mogą egzystować obok siebie, nie tylko intelektualnie, ale i emocjonalnie. W jednym ze swoich artykułów prasowych napisał, że „afirmuje oba bieguny, liberalizm i syjonizm”. Jego zdaniem liberalizm był formą interpretacji religii żydowskiej, a jej przeciwnikiem była ortodoksja, zaś syjonizm miał oblicze ściśle polityczne. Liberalizm realizował wyłącznie cele religijne, nie miał zamiaru wpływać na politykę. Jednak żadna z tych idei nie powinna sobie rościć prawa do całkowitego wypełnienia i projektowania życia Żydów. Sądził, że na syjonizmie ciążyła już pewna przewina, mianowicie że wtłoczył on siłą judaizm w ramy narodowe⁶⁵.

W Niemczech, już przed I wojną światową, liberalizm Żydów narodowo-niemieckich stał w opozycji do syjonizmu, który podważał koncepcję asymilacji w łonie narodu oraz kultury niemieckiej. Zdaniem Nordena liberalny

⁶³ *Dr Joseph Norden * 1870*, Stolpersteine Hamburg, dostęp 10.01.2022, https://www.stolpersteine-hamburg.de/en.php?MAIN_ID=7&BIO_ID=1798.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Michael A. Meyer, „Liberal Judaism and Zionism in Germany”, w: *Zionism and Religion*, red. Shmuel Almong, Jehuda Reinharz, Anita Shapira (Waltham: Brandeis University Press, 1998), 103.

judaizm nie miał prawa odpowiadać na pytanie, czy syjonista może być dobrym Niemcem. Pisał: „Jak moglibyśmy udawać sędziów miłości ojczyzny innych?“. Jego postawa była mniej radykalna niż wielu liderów asymilacji żydowsko-niemieckiej, którzy pod względem religijnym popierali liberalny judaizm. Z ruchu syjonistycznego nie należało czynić kozła ofiarnego za postępowanie jego zwolenników. Ruch narodowo-żydowski miejscami „spotykał” się z liberalnym judaizmem, gdyż wielu syjonistów uznawało tę formę religii mojżeszowej za swoją własną. Norden dodawał, że syjonizm nie interesował się życiem religijnym i jego treścią, dawał jednak wielu Żydom pewność siebie, poczucie wartości. Obudzone w nich świadomość narodową, a nie odnowiono miłości do judaizmu. Liberalizm religijny ma zatem wspólny punkt z ortodoksją – obawę o zachowanie religii, o którą syjonizm się nie troszczy. Norden postrzegał żydowski ruch narodowy wyłącznie jako twór polityczny i świecki⁶⁶. Było to uproszczenie, w syjonizmie pojawiało się wiele dyskusji na temat roli religii mojżeszowej. W tym kontekście dobrym przykładem jest Achad Haam (1856–1927), myśliciel, który skupiał się na połączeniu syjonizmu z duchowością żydowską. Jego poglądy nie stały się centralnym elementem żydowskiego ruchu narodowego, jednak były obecne w świadomości wielu zainteresowanych intelektualistów⁶⁷.

Teoretycznie liberalizm religijny miał wspólne, zmodernizowane podejście do tradycji żydowskiej. Dotyczyło to zwłaszcza kwestii odejścia od idei mesjanistycznej. Dla postępowego judaizmu najważniejsze było zachowanie religii dla przyszłych pokoleń. Syjonizm otwarcie głosił potrzebę pracy oraz samodoskonalenia, aby Żydzi mogli wrócić do swojej ojczyzny – Erec Israel. To między innymi decydowało o wrogości ortodoksji wobec liberalizmu i syjonizmu⁶⁸.

Joseph Norden był zatem typem rabina postępowego, który charakteryzował się poczuciem misji edukacyjnej. Swoje poglądy filozoficzno-religijne wykladał w publikacjach książkowych i artykułach prasowych⁶⁹. Jego wykładnia judaizmu zapewne wywarła wpływ na szczecińskich Żydów, z którymi obcował przez dwa lata jako rabin. Był aktywnym członkiem Stowarzyszenia dla Żydowskiej

⁶⁶ Joseph Norden, *Grundlagen und Ziele des religiös-liberalen Judentums* (Frankfurt am Main: Voigt & Gleiber, 1918), 42–44.

⁶⁷ Zob. Daria Boniecka-Stępień, *Charakterystyka i rola religii w myśli syjonistycznej. Na podstawie tekstów Achad Ha-Ama i Josefa Chaima Brennera* (Warszawa: Wydawnictwo Żydowskiego Instytutu Historycznego, 2020).

⁶⁸ Norden, *Grundlagen*, 45.

⁶⁹ *Katalog der Deutschen Nationalbibliothek*, Deutsche Nationalbibliothek, dostęp 11.01.2022, <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=143114921>.

Historii i Literatury, zapraszano go również jako prelegenta, m.in. do Słupska i Piły (referaty dotyczyły głównie zagadnień z antycznej historii Izraelitów)⁷⁰.

Pod koniec 1899 roku nowym rabinem w Szczecinku został dr Moses Worms. Urodził się w miejscowości Saarwellingen, w 1864 roku. Pochodził z rodziny postępowej, w której kładziono nacisk na edukację. W 1886 roku ukończył Żydowskie Seminarium Teologiczne we Wrocławiu⁷¹ oraz Królewski Uniwersytet we Wrocławiu⁷². W latach 1888–1890 kontynuował studia na Uniwersytecie Berlińskim. W tamtym też czasie wykładał już w Żydowskim Seminarium Nauczycielskim. Po wyjeździe ze stolicy Niemiec otrzymał stanowisko nauczyciela w szczecińskiej gminie żydowskiej. W literaturze podaje się, że w latach 1893–1900 był jednocześnie nauczycielem i rabinem⁷³. Musiałby pełnić te funkcje jednocześnie z Josephem Nordenem, co wydaje się mało prawdopodobne. Ten ostatni pełnił obowiązki kaznodziei do 1899 roku, Worms mógł być więc początkowo nauczycielem. Ponadto źródła wskazują, że był on obecny jako rabin w Szczecinku do 1903 roku. Prowadził także lekcje religii mojżeszowej dla młodzieży żydowskiej w miejscowym gimnazjum Księżnej Elżbiety (Königlichen Fürstin Hedwig Gymnasiums)⁷⁴.

Z nielicznych zachowanych źródeł wyłania się obraz człowieka aktywnego, zaangażowanego w życie gminy oraz problemy Żydów w Niemczech. W 1901 roku wygłosił uroczystą mowę w czasie uroczystości pogrzebowej wspomnianego już Raphaela Freundlicha⁷⁵.

W 1902 roku udał się do Stargardu Szczecińskiego, aby wziąć udział w obradach Związku Żydowskich Nauczycieli Prowincji Pomorskiej. Towarzyszył mu, znany jedynie z nazwiska, Kochanowsky. Obok przedstawicieli gminy żydowskiej w Szczecinku obecni byli również inni znani nauczyciele z regionu pomorskiego: dr Silberstein oraz Hoffmann (Stargard Szczeciński), Finkelstein (Połczyn Zdrój),

⁷⁰ *Mitteilungen aus dem Verband der Vereine für Judische Geschichte und Literatur in Deutschland*, 4 (1897): 24.

⁷¹ Na temat Żydowskiego Seminarium Teologicznego zob. Gabor Lengyel, *Moderne Rabbinerausbildung in Deutschland und Ungarn. Ungarische Hörer an Bildungsinstitutionen des deutsche Judentums (1854–1938)* (Berlin: Lit Verlag, 2012), 137–140.

⁷² Na temat Żydów wrocławskich w XIX wieku zob. Agata Rybińska, *Granice integracji. Religijność Żydów wrocławskich w drugiej połowie XIX wieku (1854–1890)* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017).

⁷³ Brocke, *Die Rabbiner*, 667.

⁷⁴ *Jahresbericht des Königlichen Fürstin Hedwig Gymnasiums zu Neustettin über das Schuljahr 1901*, 262 *der Anstalt* (Neustettin: R.G. Hertzbergische Buchdruckerei, 1902), 53.

⁷⁵ *Israelitisches Familienblatt* 30, 22.08.1901: 4; *Im Deutschen Reich* 7, 2.08.1901: 422.

dr Goldschmidt i Dobrowolski (Kołobrzeg), dr Vogelstein oraz Sarasohn (Szczecin), Frank (Bytów), Freudenthal (Złocieniec), Saul (Świdwin), Bauer (Koszalin), Heidenfeld (Sławno), Jacob (Pyrzyce), Wolfram (Łobez), dr Finkel (Pasewalk), Altmann (Choszczno) oraz Wolf (Chociwel)⁷⁶.

Zgromadzeni wygłaszali referaty poświęcone organizacji oraz nowym metodom nauczania młodzieży żydowskiej na różnych szczeblach edukacji szkolnej (z pominięciem studiów wyższych). Omawiano zagadnienia religijne, które przedstawiane były na lekcjach, rozważano także stopień zaawansowania studiów nad ogólnymi problemami w judaizmie⁷⁷. W konferencji uczestniczyło środowisko nauczycieli oraz rabinów związanych z ruchem liberalnym i postępowym. Toczące się dyskusje wiązały się ściśle z zagadnieniem reformy kultu i modernizacją żydowskiego systemu nauczania religijnego w Niemczech⁷⁸.

Rabin Moses Worms rozwijał swoje zainteresowania naukowe, skupiał się szczególnie na historii filozofii w okresie antycznym oraz średniowiecznym. W 1899 roku obronił rozprawę doktorską na Uniwersytecie w Erlangen (Bawaria). Dysertacja nosiła tytuł *Doktryna o początku świata u średniowiecznych arabskich filozofów wschodu oraz zwalczanie jej przez arabskich teologów* (ukazała się drukiem w 1900 r. w Münster)⁷⁹. Dzięki swoim badaniom wzbogacał też lekcje, które prowadził dla żydowskiej młodzieży w Szczecinku, m.in.: historię biblijną, dzieje starożytne Żydów itp.⁸⁰. Dodatkowo działał oraz dawał wykłady w szczecineckim oddziale Stowarzyszenia dla Żydowskiej Historii i Literatury⁸¹. Był też zapraszany na gościnne wystąpienia m.in. do Świdwina i Słupska⁸².

W 1903 roku Moses Worms zakończył swój pobyt w Szczecinku i przeniósł się do Drezna, gdzie uzyskał stanowisko zastępcy rabina i gminnego nauczyciela religii⁸³. Jednak już w 1904 roku przeprowadził się do Szczecina, w którym pełnił

⁷⁶ *Israelitisches Familienblatt* 41, 25.09.1902: 11.

⁷⁷ Tamże, 11.

⁷⁸ Szerzej: Michael Meyer, *Response to Modernity: A History of the Reform Movement in Judaism* (Oxford: Oxford University Press, 1988).

⁷⁹ *Worms, Moses, Dr.*, Biographisches Portal der Rabbiner, dostęp 12.01.2022, <http://steinheim-institut.de:50580/cgi-bin/bhr?id=2689>; *Die Lehre von der Anfangslosigkeit der Welt bei den mittelalterlichen arabischen Philosophen des Orients und ihre Bekämpfung durch die arabischen Theologen (Mutakallimūn)* (Münster: Aschendorff, 1900).

⁸⁰ *Jahresbericht*, 53.

⁸¹ *Die Deborah* 33, 15.02.1900: 7.

⁸² Zob. przypis 70.

⁸³ *Israelitisches Familienblatt* 6, 5.02.1903: 9; *The Jewish Voice* 34, 6.03.1903: 8.

te same funkcje, co w gminie drezdeńskiej. Przez 16 lat był związany ze szczecińską gminą żydowską. Przez wiele lat był aktywnym członkiem Stowarzyszenia dla Żydowskiej Historii i Literatury w Szczecinie oraz wspomnianego już Związku Żydowskich Nauczycieli Prowincji Pomorskiej. Zmarł w czasie wypoczynku w Bawarii w miejscowości Reichenhall, pochowano go na cmentarzu żydowskim w Szczecinie w 1920 roku⁸⁴.

Po rezygnacji dr Mosesa Wormsa z funkcji rabiną w 1903 roku stanowisko obsadzone zostało przez dr Wilhelma Lewy'ego, postać nietuzinkową, zaangażowaną zarówno społecznie, jak i politycznie.

Wilhelm Ephraim Lewy przyszedł na świat w Berlinie w 1876 roku w rodzinie, która kultywowała żydowskie tradycje religijne. W latach 1898–1899 uczył się w szkole religijnej w Krakowie. Po roku jednak wrócił do stolicy Niemiec, aby podjąć studia w seminarium rabinackim oraz na Uniwersytecie Berlińskim (ekonomia). W 1901 roku z powodzeniem zdał egzamin rabinacki. Kontynuował jednak naukę, w 1902 roku obronił rozprawę doktorską w Hanowerze, co dało mu pełne wykształcenie, typowe dla postępowych kaznodziei. Pierwsze stanowisko rabiną objął w Lęborku zaraz po uzyskaniu stopnia doktora. Przebywał tam krótko, gdyż już w 1903 roku podjął starania o wakant rabiną w gminie żydowskiej w Szczecinku⁸⁵.

31 marca 1903 roku dr Wilhelm Lewy wystąpił przed zarządem gminy oraz jej członkami z wykładem *Istota syjonizmu*. Wystąpienie zostało przyjęte bardzo dobrze, co wpłynęło na decyzję o jego zatrudnieniu⁸⁶. Należy dodać, że Lewy był w tym czasie znanym i cenionym członkiem Zionistische Vereinigung für Deutschland (dalej: ZVfD)⁸⁷. Znał osobiście Teodora Herzla (1860–1904) i uczestniczył w Kongresach Syjonistycznych. Na potrzeby niniejszego artykułu najpierw

⁸⁴ *Bad Reichenhall*, Alemannia Judaica, dostęp 12.01.2022, http://www.alemannia-judaica.de/bad_reichenhall_juedgeschichte.htm; *Stosunek do żydowskich śladów na polsko-niemieckim pograniczu*, dostęp 12.01.2022, <http://transodra-online.net/pl/book/export/html/1655>; *Handbuch der jüdischen Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege. Statistisches Jahrbuch, 1911* (Berlin: Bureau für Statistik der Juden, 1911), 32.

⁸⁵ Brocke, *Die Rabbiner*, 402.

⁸⁶ *Jüdische Rundschau* 14, 3.04.1903: 131; tamże 67, 10.04.1903: 4.

⁸⁷ Na temat ZVfD patrz: Jehuda Reinharz, *Fatherland or Promised Land. The Dilemma of the German Jews, 1893–1914* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1975); Jehuda Reinharz, „Ideology and Structure in German Zionism, 1882–1933”, *Jewish Social Studies. Articles Devoted to Zionism and Israel* 2 (1980), 119–146; Christina Lindemann, *Die Geschichte des deutschen Zionismus. Von ihre Anfängen bis zum I Weltkrieg* (München: Grin Verlag, 2017).

omówimy aktywność Lewy'ego jako rabina w Szczecinku, następnie zaś jako syjonisty i organizatora żydowskiego życia narodowego.

Działalność Lewy'ego, doktora filozofii oraz syjonisty w szczecineckiej wspólnocie żydowskiej różniła się od jego poprzedników⁸⁸. Obok wypełniania obowiązków rabina, silnie angażował się w politykę. Związał się z syjonizmem już w latach 90. XIX wieku. W 1898 roku z jego inicjatywy w Berlinie powołano do życia pierwsze żydowskie towarzystwo sportowe Bar Kochba⁸⁹. Mimo aktywności na polu świeckiej polityki stale interesował się zagadnieniami judaistycznymi, co rodziło w nim wiele dylematów. Po 1902 roku znalazł dla siebie wyjście, bowiem wtedy to działalność rozpoczął religijny odłam żydowskiego ruchu narodowego, który łączył w sobie wiarę mojżeszową z syjonizmem – Mizrachi⁹⁰.

Religijność Lewy'ego jako członka frakcji Mizrachi w Niemczech była mniej ostentacyjna i tradycjonalistyczna niż jej zwolenników m.in. w Królestwie Polskim. Miała ona charakter liberalny i postępowy, dzięki czemu Lewy szybko zdobył poparcie w Szczecinku, dla siebie i ruchu syjonistycznego. Krótki czas po objęciu funkcji kaznodziei, w mieście rozpoczęto prowadzenie zbiórek środków finansowych dla poszkodowanych w pogromie kiszyniowskim (1903 rok)⁹¹. Ponadto zbierano pieniądze na rzecz syjonistycznego Funduszu Narodowego. Jednymi z pierwszych wspierających byli Louis Caminer Shöne i Moses Freundlich (syn zmarłego w 1901 r. Raphaela Freundlicha, osoba znana i szanowana w gminie wyznaniowej). Źródła wskazują, że liczba sympatyków syjonizmu w Szczecinku

⁸⁸ Georg Herlitz, Bruno Kirschner, red., *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches and buch des jüdischen Wissens in vier Bänden Mit über 2000 Illustrationen, Beilagen, Karten und Tabellen* (Berlin: Jüdischer Verlag im Athenäum Verlag, 1927), 36.

⁸⁹ Jehuda Reinharz, *Dokumente zur Geschichte des deutsche Zionismus 1882–1933* (Tübingen: Mohr Siebeck, 1981), 54; Todd Samuel Presner, *The Aesthetics of Regeneration. The Zionist Invention of the Muscle Jew and the Visual of the Fin-de-siecle* (Berkeley: Routledge, 2003), 147.

⁹⁰ Partia Mizrachi powstała w 1902 r. w Wilnie, jej założycielem był rabin Icchak Jakub Reines. Ugrupowanie pozostawało w opozycji do ortodoksów. Twórcami organizacji byli głównie sympatycy ruchu Miłośników Syjonu z epoki poprzedzającej wystąpienie Teodora Herzla w 1897 r. w Bazylei. Początkowo partia działała jako autonomiczna część Ogólnoświatowej Organizacji Syjonistycznej, z czasem jednak zaczęła funkcjonować jako samodzielna, zorganizowana formacja polityczna. Zob. Jacek Walicki, *Ruch syjonistyczny w Polsce w latach 1926–1930* (Łódź: Wydawnictwo Ibidem, 2005), 291; Daniel Mahla, *Orthodox Judaism and the Politics of Religion. From Prewar Europe to the State of Israel* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020), 39–40.

⁹¹ Pogrom w Kiszyniowie w Imperium Rosyjskim miał miejsce 19 kwietnia 1903 r. Był wynikiem wieloletniej propagandy antyżydowskiej popieranej przez władze carskie. Zob. szerzej: Steven J. Zipperstein, *Pogrom. Kishinev and the Tilt of History* (New York – London: Taylor & Francis, 2018). Na temat antysemityzmu i kontekstów pogromowych epoki zob. Ali Götz, *Europa przeciwko Żydom 1880–1945* (Warszawa: Wydawnictwo Filtry, 2021).

stopniowo wzrastała, co przejawiało się stałymi wpłatami na rzecz żydowskiego ruchu narodowego⁹².

1903 rok był dla Wilhelma Lewy'ego znaczący, gdyż wtedy wybrano go na członka zarządu ogólnokrajowego ZVfD, mającego siedzibę w Berlinie. Jednocześnie pełnił obowiązki rabina w Szczecinku, przez co często przemieszczał się między prowincją pomorską a stolicą Niemiec⁹³. Jego silna pozycja działacza politycznego zaowocowała niebawem dodatkowym wyróżnieniem. Pod koniec czerwca tegoż roku wybrano go na delegata na VI Kongres Syjonistyczny w Bazylei (23–28 sierpnia 1903 roku)⁹⁴. W przyszłości uczestniczył w XI Kongresie, który odbywał się w Wiedniu, zasiadał w komisji kultury (wraz ze znanym i wpływowym Leo Motzkinem)⁹⁵.

W szczecineckiej żydowskiej gminie wyznaniowej utrzymywało się poparcie dla syjonizmu (najprawdopodobniej za sprawą wzmagającego się antysemityzmu ze strony niemieckich nacjonalistów). Akcje zbiórkowe na Fundusz Narodowy wspierali również chrześcijanie, m.in. Gustaw Heidemann, właściciel hotelu, który pozwolił, aby w holu wystawiono księgę datków wraz z biało-błękitną puszką⁹⁶. W 1906 roku oficjalnie wpłaty dokonywane były przez gminę wyznaniową. Świadczy to o skali poparcia dla idei syjonistycznej, gdyż zabieg taki wymagał zgody zarządu gminy⁹⁷.

W 1906 roku w Szczecinku organizowano większe wydarzenia o charakterze żydowsko-narodowym. Do miasta pod koniec listopada przybył z Berlina znany i ceniony działacz syjonistyczny, dr Moses, z wykładem *Żargon i poezja żargonowa*⁹⁸. W grudniu zaś odbyła się Makabiada – święto Machabejskie⁹⁹, w czasie którego przemawiali dr Joseph ze Słupska i dr Wilhelm Lewy. Sama Makabiada

⁹² *Jüdische Rundschau* 23, 5.06.1903: 230.

⁹³ Tamże 25, 19.06.1903: 248.

⁹⁴ Tamże 26, 26.06.1903: 258.

⁹⁵ *Bericht des Actions Comites des Zionistischen Organisation an den XI. Zionisten Kongress Wien: 2. bis 9. September 1913* (Berlin–Schöneberg : Scholem, 1913), 39.

⁹⁶ *Jüdische Rundschau* 11, 11.03.1904: 108.

⁹⁷ Tamże 10, 9.03.1906: 150; tamże 18, 4.05.1906: 265.

⁹⁸ Pojęcie „żargon” odnosiło się do języka jidysz, którym posługiwali się Żydzi w Europie Środkowej i Wschodniej.

⁹⁹ Machabeusze byli rodem kapłańskim w II w. p.n.e., od 140 r. p.n.e. panowali w starożytnej Judei. W 167 r. p.n.e. wzniesili powstanie przeciw panowaniu Seleucydów. Wyzwolili oni większą część Judei i ogłosili się jej władcami. Zob. *Machabeusze*, Wirtualny Sztetl, dostęp 25.01.2022, <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/machabeusze>.

polegała na przeprowadzeniu serii konkurencji sportowych dla dzieci oraz młodzieży żydowskiej ze Szczecinka oraz okolicznych miejscowości¹⁰⁰. Organizowanie specjalnych wydarzeń związane było z faktem, że w tym czasie Szczecinek uznawany był za centralę ruchu syjonistycznego w całej prowincji pomorskiej. Tam drukowano i kolportowano materiały propagujące żydowski ruch narodowy oraz ideę palestyńską. Warto dodać, że za akcję informacyjną odpowiadała Rosa Freundlich, członkini szanowanej rodziny szczecineckich Żydów¹⁰¹.

Rabin Wilhelm Lewy koordynował działalność syjonistyczną w Szczecinku. W 1906 roku zaręczył się z Betty Samuel i krótko po tym zostali małżeństwem. Żona włączyła się w akcję propagowania żydowskiego ruchu narodowego, szczególnie agitację wśród kobiet. Rabin pozostawał aktywny społeczno-politycznie do 1909 roku, gdy wraz z rodziną postanowił wyjechać do Berlina¹⁰². Tam objął stanowisko nauczyciela religii mojżeszowej, okresowo pełnił również obowiązki rabina, związał się z synagogą przy Kaiserstrasse (Berlin Mitte)¹⁰³. W Szczecinku zaś pozostało środowisko popierające syjonizm, wielu sympatyków było członkami zarządu gminy wyznaniowej, przez co w kolejnych latach notowano wpłaty na Fundusz Narodowy¹⁰⁴. W latach dwudziestych XX wieku do aktywistów ruchu należał m.in. Heinz Freundlich. Cyklicznie organizowano zebrania i wystąpienia związane z „nową tradycją” syjonistyczną, np. dzień Teodora Herzla i Chaima Nachmana Bialika (1873–1934). We wrześniu 1935 roku oddział Organizacji Syjonistycznej ze Szczecinka zainaugurował w synagodze uroczystość Herzl-Bialik, a przemówienie wygłosił rabin okręgowy Karl Richter¹⁰⁵ ze Świdwina¹⁰⁶. Powoli jednak działalność społeczno-polityczna Żydów w Niemczech zamierała ze względu na skrajnie antyżydowskie działania nazistów. W samym Szczecinku zwolennicy Adolfa Hitlera

¹⁰⁰ *Jüdische Rundschau* 6, 2.02.1906: 89.

¹⁰¹ Tamże 20, 18.05.1906: 302.

¹⁰² Tamże 44, 2.11.1906: 664; tamże 16, 19.04.1907: 66; tamże 28, 15.08.1904: 306; tamże 49, 8.12.1905: 658; tamże 6, 2.02.1906: 90; tamże 27, 6.07.1906: 412. Do końca pełnienia funkcji rabina w Szczecinku Lewy interesował się rozwojem judaizmu postępowego w Niemczech. W 1909 r. uczestniczył jako delegat w konferencji rabinów postępowych w Marburgu. Zob. *Neue jüdische Presse*, 8.01.1909, 1: 2.

¹⁰³ *Israelitisches Familienblatt* 17, 29.04.1909: 5.

¹⁰⁴ *Jüdische Rundschau* 10, 9.03.1906: 150; tamże 43, 25.10.1907: 176; *Die Welt* 51, 20.12. 1907: 21.

¹⁰⁵ Rabin Karl Richter został zamordowany w Świdwinie w czasie zamieszek związanych z tzw. Nocą Kryształową w 1938 roku.

¹⁰⁶ *Jüdische Rundschau* 74, 13.09.1935: 7; tamże 102/103, 30.12.1925: 849; tamże 2, 8.01.1926: 17; tamże 28, 8.04.1927: 209; tamże 3, 10.01.1928: 21.

rozwieszali na ulicach plakaty antysemityczne, wśród ludności rozdawano także ulotki propagandowe¹⁰⁷.

Poza działalnością rabinów w Szczecinku aktywnych było wielu członków społeczności żydowskiej. Szczególnie wiele inicjatyw podejmowano w ramach Stowarzyszenia dla Żydowskiej Historii i Literatury. Wygłaszano referaty, m.in.: *Król Dawid, Salomon Gabriel czy Jehuda Halevi*¹⁰⁸.

Aktywne pozostawało również stowarzyszenie literackie Literaturvereine, założone 8 listopada 1903 roku. Należeli do niego też szczecineccy rabini, m.in. dr Moses Worms¹⁰⁹. Referat inauguracyjny pod tytułem *Cel i znaczenie studiów nad żydowską historią i literaturą* wygłosił dr Levin. Stowarzyszenie skupiało się głównie na propagowaniu wiedzy z zakresu historii literatury oraz kultury żydowskiej. Poruszano także zagadnienia judaizmu w kontekście nurtu postępowego oraz modernizacji życia religijnego Żydów w Niemczech.

W 1904 roku stowarzyszenie literackie liczyło 36 członków. Przewodniczącym był dr medycyny B. Will, członkami zarządu: Markus Wolffberg, rabin dr Wilhelm Lewy, sekretarzem: Georg Behrend, skarbnikiem zaś Louis Caminner. Działała też biblioteka, w której dostępnych było 80 woluminów.

Szczególnie aktywny był dr Wilhelm Lewy, który występował gościnnie w wielu ośrodkach, m.in. w Grodzisku Wielkopolskim (referat *Żydowskość i chrześcijaństwo*), Łęborku (referat *Heinrich Heine i jego stosunek do żydowskości*), Ostrowie (referat *Obrona żydowskości*), Sławnie (referat *O syjonizmie*) oraz Tucholi (referat *Żydzi i chrześcijaństwo*)¹¹⁰.

W Szczecinku, w latach 1919/20–1938, działał Centralny Związek Niemieckich Obywateli Wyznania Mojżeszowego (Central-Verein Deutscher Staatsbürger Jüdischen Glaubens). W ramach jego działalności odbywały się odczyty i konferencje dotyczące zagadnień życia społeczno-politycznego ludności żydowskiej w państwie niemieckim. W 1922 roku w Szczecinku referat na temat polityki państwa wobec Żydów wygłosił rabin dr Salomonski z Frankfurtu nad Odrą. Związek był opozycyjnie nastawiony do syjonistów, którzy podważali związek

¹⁰⁷ *Israelitisches Familienblatt* 22, 30.05.1935: 3.

¹⁰⁸ *Mitteilungen aus dem Verband der Vereine für Jüdische Geschichte und Literatur in Deutschland* 6 (1898): 26; tamże 8 (1900): 38; tamże 9 (1901): 37.

¹⁰⁹ Tamże 8 (1900): 46.

¹¹⁰ Tamże 15 (1907): 31; tamże 17 (1909): 51.

Niemiec z Żydami. Pod względem politycznym organizacja związana była z ruchem asymilacyjnym¹¹¹.

Warto też wspomnieć, że w Szczecinku od końca XIX wieku do 1938 roku działał oddział Związku Nauczycieli Żydowskich w Niemczech, który po 1918/1919 roku reprezentował Carl Voß¹¹². Ze względu na braki źródłowe, niewiele wiadomo na jego temat.

Po I wojnie światowej życie sportowe wspólnoty żydowskiej skupiało się w Żydowskim Związku Sportowym, np. w 1925 roku zorganizowano zawody gimnastyczne¹¹³.

Życie intelektualne Żydów szczecineckich ewoluowało w pierwszej połowie XIX wieku w kierunku postępowym i świeckim. Zmiany te związane były z ogólną modernizacją społeczeństwa mojżeszowego w krajach niemieckich między 1814 a 1848 rokiem. W drugiej połowie stulecia wspólnota żydowska w Szczecinku szybko uległa akulturacji i zasymilowała się z niemieckim kręgiem kulturowym. Gmina żydowska rozwijała się najlepiej od lat 70. XIX wieku do wybuchu I wojny światowej w 1914 roku. W dwudziestoleciu międzywojennym liczba Żydów zaczęła szybko maleć. Już na początku XX wieku wielu członków gminy wyjechało ze Szczecinka i samych Niemiec. Wpływ na to miał pogarszający się stan gospodarczy regionu pomorskiego, radykalizacja antysemityzmu, rozwój ruchu nazi-stowskiego oraz propaganda syjonistyczna, promująca wyjazdy do Palestyny. W takich okolicznościach gmina żydowska powoli ubożała. Być może z tego względu po 1909 roku nie zatrudniano już rabinów, lecz zdecydowano o utrzymaniu jedynie nauczycieli religii. O stopniowej utracie sił gmin żydowskich w prowincji pomorskiej świadczyła również decyzja Związku Gmin Żydowskich w Prusach. Ustanowiono rabinat okręgowy (Karl Richter) z siedzibą w Świdwinie, któremu podlegać miały wspólnoty: Węgorzewo, Resko, Drawsko Pomorskie, Połczyn Zdrój, Białogard, Kołobrzeg, Koszalin, Bobolice, Polanów, Szczecinek, Barwice, Złocieniec oraz Czaplunek. Szacowano, że w regionie do 1934 roku nie zostało więcej niż ok. 1000 dorosłych Żydów, członków gmin wyznaniowych¹¹⁴.

¹¹¹ *Central-Verein Zeitung* 2, 11.05.1922: 33.

¹¹² *Israelitisches Familienblatt* 27, 2.07.1925: 20. Związek założono w 1881 r. (działał do 1938 r.). Zob. *Führer durch die jüdische gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege in Deutschland 1932–1933*, 70.

¹¹³ *Israelitisches Familienblatt* 48, 26.11.1925: 13. W Szczecinku w 1905 r. działały ponadto: Chewra Kadischa, Chewra Bikkur Cholim, Israelitisches Frauen Verein oraz Freundliches Legat. Zob. *Statistisches Jahrbuch deutscher Juden* 17 (1905): 159.

¹¹⁴ *Der Israelit* 49, 6.12.1934: 13; *Gemeindeblatt für die Jüdischen Gemeinden Preussens* 3, 1.03.1935: 14.

Dalszych badań wymagają gminy żydowskie w prowincji pomorskiej do 1918 roku, ich życie religijne, społeczne i polityczne. Szczególnie interesujące wydaje się zbadanie życia małych wspólnot żydowskich na szczeblu regionalnym. Należy także zwrócić uwagę na ewolucję judaizmu postępowego oraz rabinów w regionie pomorskim. W przyszłości należałoby też porównać liberalny judaizm w Niemczech i na ziemiach polskich¹¹⁵ do 1914 roku.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Państwowe w Toruniu. Starostwo Powiatowe w Toruniu 1818–1920, sygn. 69/81/0/2.22/638, 642.
- Archiwum Państwowe w Koszalinie oddział w Szczecinku. Akta miasta Szczecinka, sygn. 28/358/0/2.3/480.
- Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. II. HA GD, Abt. 12, Polizeiverwaltung, Judensachen Nr. 4 Bd. 1, Erteilung und Versagung von Konzessionen für einzelne Juden, 1756–1795.

Źródła drukowane

- Bericht des Actions Comites des Zionistischen Organisation an den XI. Zionisten Kongress Wien: 2. bis 9. September 1913.* Berlin–Schöneberg: Scholem, 1913.
- Die Gemeinden und Gutsbezirke der Provinz Pommern und ihre Bevölkerung.* Berlin: Verlag des Königlichen Statistischen Bureaus, 1874.
- German Foreign-Trade Organization with Supplementary Statistical Material and Extracts from Official Reports on German Methods.* Washington, 1917.
- Handbuch der jüdischen Gemeindeverwaltung und Wohlfahrtspflege. Statistisches Jahrbuch, 1911.* Berlin: Bureau für Statistik der Juden, 1911.
- Jahresbericht des Königlichen Fürstin Hedwig Gymnasiums zu Neustettin über das Schuljahr 1901, 262 der Anstalt.* Neustettin: R. G. Hertzbergische Buchdruckerei, 1902.
- Neustettiner Adressbuch.* Neustettin, 1900.
- Statistik der Juden. Eine Sammelschrift. Herausgegeben vom Bureau für Statistik der Juden.* Berlin, 1918.

¹¹⁵ Kongresówka i Galicja.

Prasa

- Mittelungen aus dem Verband der Vereine für Jüdische Geschichte und Literatur in Deutschland* 6 (1898); 8 (1900); 9 (1901); 15 (1907); 17 (1909).
- Central-Verein Zeitung* 2 (1922).
- Der Gemeindegote* 67 (1903).
- Der Israelit* 49 (1934).
- Die Deborah* 33 (1900).
- Die Welt* 51 (1907).
- Gemeindeblatt für die Jüdischen Gemeinden Preussens* 3 (1935).
- Im Deutschen Reich* 7 (1901).
- Israelitisches Familienblatt* 30 (1901); 41 (1902); 6 (1903); 17 (1909); 27 (1925); 48 (1925); 22 (1935).
- Jüdische Rundschau* 23 (1903); 25 (1903); 26 (1903); 11 (1904); 28 (1904); 49 (1905); 6 (1906); 10 (1906); 18 (1906); 20 (1906); 44 (1906); 27 (1906); 16 (1907); 43 (1907); 102/103 (1925); 2 (1926); 28 (1927); 3 (1928); 74 (1935).
- Kreis Blatt des Königlich Preußischen Landraths Amts zu Thorn* 27 (1861); 13 (1862); 40 (1862).
- Mitteilungen aus dem Verband der Vereine für Jüdische Geschichte und Literatur in Deutschland* 4 (1897).
- The Jewish Voice* 10 (1903).
- Thorner Kreis Blatt* 33 (1865).

Opracowania

- Baranowski, Shelley. *The Sanctity of Rural Life. Nobility, Protestantism, and Nazism in Weimar Prussia*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Bergmann, Eugen von. *Zur Geschichte der Entwicklung deutscher, polnischer und jüdischer Bevölkerung in der Provinz Posen*. Tübingen: Verlag der H. Laupp'schen Buchhandlung, 1883.
- Brocke, Michael, Julius Carlebach, Katrin Nele Jansen, Jörg H. Fehrs, Valentina Wiedner, red. *Die Rabbiner im Deutsche Reich, 1871–1945*. Berlin: De Gruyter, 2009.
- Brophy, James. „Eisenbahnbau als Modernisierungsstrategie? Staatliche Wirtschaftspolitik in der Ersten Industrialisierung”. W: *Pommern im 19. Jahrhundert. Staatliche und gesellschaftliche entwicklung in vergleichender perspective*, red. Thomas Stamm-Kuhlmann. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2007.
- Datner, Helena. *Ta i tamta strona. Żydowska inteligencja Warszawy drugiej połowy XIX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Żydowskiego Instytutu Historycznego, 2007.
- Eisenbach, Artur. *Emancypacja Żydów na ziemiach polskich 1785–1870 na tle europejskim*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1988.

- Frankel, Jonathan. „Assimilation and the Jews in Nineteenth-Century Europe: Towards a New Historiography?”. W: *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe*, red. Johnathan Frankel, Steven J. Zipperstein. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Gillis-Carlebach, Miriam. *Jewish Everyday Life as Human Resistance, 1939–1941. Chief Rabbi Dr. Joseph Zvi Carlebach and the Hamburg-Altona Jewish Communities. Documents of Chief Rabbi Joseph Zvi Carlebach. 1939–1941*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.
- Herlitz, Georg, Kirschner, Bruno. red. *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches and buch des jüdischen Wissens in vier Bänden Mit über 2000 Illustrationen, Beilagen, Karten und Tabellen*. Berlin: Jüdischer Verlag im Athenäum Verlag, 1927.
- Hilbrenner, Anke. „Die doppelte Nische. Historiographie der Juden Osteuropas in Deutschland”. *Osteuropa* 63 (2013): 147–170.
- Israel, Jonatan. *Żydzi europejscy w dobie merkantylizmu (1550–1750)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
- Kalik, Judith. *Scepter of Judah. The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland*. Leiden–Boston: Brill, 2009.
- Kaplan, Marion. *Jewish Daily Life in Germany, 1618–1945*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Kawski, Tomasz. *Żydowskie gminy wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-administracyjne*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2014.
- Kratz, Gustav. *Die Städte der Provinz Pommern. Abriss ihrer Geschichte, zumeist nach Urkunden*. Berlin: Mittler’s Sortiments Buchhandlung, 1865.
- Labuda, Gerard, red. *Historia Pomorza*. T. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1996.
- Laubert, Manfred. *Die letzten städtischen Privilegien de non tolerandis judaeis in der Provinz Posen*. Berlin, 1906.
- Leah Silverman, Emily. *Edith Stein and Regina Jonas. Religious Visionaries in the Time of the Death Camps*. New York: Routledge, 2014.
- Lewandowska, Izabela. „Społeczność żydowska na ziemiach pruskich (Warmii i Mazurach) na przestrzeni dziejów. Zarys problematyki”. W: *Żydzi wschodniej Polski*. Seria V: *W kręgu judaizmu*, red. Jarosław Ławski, Iwona E. Rusek, 358–361. Białystok: Wydawnictwo Prymat, 2017.
- Lowenthal, Ernst. *Die historische Lücke. Betrachtungen zur neueren deutsch-jüdischen Historiographie*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1987.
- Lucht, Dietmar. *Pommern. Geschichte, Kultur und Wirtschaft bis Beginn des Zweiten Weltkrieges*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1996.
- Meyer, Michael. „Liberal Judaism and Zionism in Germany”. W: *Zionism and Religion*, red. Shmuel Almong, Jehuda Reinhartz, Anita Shapira. Brandeis University Press, 1998.

- Mosse, Georg. *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*. Warszawa: Czytelnik, 1972.
- Mosse, Werner. Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft". W: *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*, red. Werner Mosse, Arnold Paucker. London–Tübingen: Mohr Siebeck, 1998.
- Norden, Joseph. *Grundlagen und Ziele des religiös-liberalen Judentums*. Frankfurt am Main: Voigt & Gleiber, 1918.
- Olszewski, Henryk. *Nauka historii w upadku. Studium o historiografii i ideologii historycznej w imperialistycznych Niemczech*. Warszawa–Poznań: PWN, 1982.
- Padberg, Alexander. *Die ländliche Verfassung in der Provinz Pommern*. Stettin: Verlag der Nicolaischen Buchhandlung, 1861.
- Pielka, Mateusz. „Ekscesy antyżydowskie na Pomorzu w latach 80. XX wieku”. *Midrasz* 1 (2013), 171: 38–44.
- Pielka, Mateusz. „Żydzi w prowincji pomorskiej w XIX wieku. Gmina żydowska w Szczecinku (Neustettin)”. *Ślupskie Studia Historyczne* 20 (2014): 37–58.
- Presner, Todd Samuel. *The Aesthetics of Regeneration. The Zionist Invention of the Muscle Jew and the Visual of the Fin-de-siecle*. Berkeley: Routledge, 2003.
- Reinharz, Jehuda. „Ideology and Structure in German Zionism, 1882–1933”. *Jewish Social Studies. Articles Devoted to Zionism and Israel* 2 (1980): 119–146.
- Reinharz, Jehuda. *Dokumente zur Geschichte des deutsche Zionismus 1882–1933*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1981.
- Rückert, Tanja. *Produktivierungsbemühungen im Rahmen der jüdischen Emanzipationsbewegung (1780–1871): Preußen, Frankfurt am Main und Hamburg im Vergleich*. Münster: Lit Verlag, 2005.
- Rybińska, Agata. *Manuel Joël (1826–1890). Biografia kulturowa wrocławskiego rabina z kręgu Wissenschaft des Judentums*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020.
- Salinger, Georg. „Aspekte zur Geschichte der Juden in Pommern”. W: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Jaroszewicz, Włodzimierz Stępiński. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Salinger, Georg. *Zur Erinnerung und zum Gedenken. Die einstigen jüdischen Gemeinden in Pommern*. New York: Salinger, 2006.
- Salmonowicz, Stanisław, red. *Historia Pomorza*. T. 4. Toruń: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 2000.
- Schorch, Stefan. „Philology of the Jewish Spirit. Wissenschaft des Judentums and Jewish Scholarship on the Sacred Texts of Judaism, Christianity, and Islam”. W: *Wissenschaft des Judentums Beyond Tradition. Jewish Scholarship on the Sacred Texts of Judaism, Christianity, and Islam*, red. Dorothea M. Salzer, Chanan Gafni, Hanan Harif. Berlin–Boston, 2019.

- Sorkin, David. *Jewish Emancipation. A History Across Five Centuries*. Princeton: Princeton University Press, 2019.
- Stępiński, Włodzimierz. „Dzieje Żydów w pruskiej prowincji Pomorze i na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku w polskiej historiografii”. W: *Żydzi oraz ich sąsiedzi na Pomorzu Zachodnim w XIX i XX wieku*, red. Mieczysław Jaroszewicz, Włodzimierz Stępiński. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2007.
- Stępiński, Włodzimierz. „Na drodze ku modernizacji: zjednoczenie Pomorza w państwie pruskim (do 1871 r.)”. W: *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, red. Jan Maria Piskorski. Szczecin: Zamek Książąt Pomorskich, 1999.
- Wehrmann, Martin. red. *Landeskunde der Provinz Pommern Zunächst zur Ergänzung der Ausgaben A und B der Schulgeographie von E. von Seydlitz*. Breslau, 1890.
- Włodarczyk, Edward. „Tło rozwoju gospodarczego miast pruskiej prowincji nadbałtyckich w latach 1850–1914”. W: *Monumenta manet. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Tadeuszowi Bialeckiemu w 70. Rocznicę urodzin*, red. Adam Makowski, Edward Włodarczyk. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2003.

Strony internetowe

- Aus der Geschichte der jüdischen Gemeinden im deutschen Sprachraum*. Dostęp 25.08.2021. <https://www.juedische-gemeinden.de/index.php/gemeinden/m-o/1429-neustettin-hinterpommern>.
- Bad Reichenhall*. Alemannia Judaica. Dostęp 12.01.2022. http://www.alemannia-judaica.de/bad_reichenhall_juedgeschichte.htm.
- Chernick, Michael. *The Modern Study of Mishna: Rabbi Dr. David Zvi Hoffmann's Approach*. Dostęp 10.01.2022. <https://thegemara.com/article/the-modern-study-of-mishna-rabbi-dr-david-zvi-hoffmanns-approach/>.
- Dr Joseph Norden * 1870*. Stolpersteine Hamburg. Dostęp 10.01.2022. https://www.stolpersteine-hamburg.de/en.php?MAIN_ID=7&BIO_ID=1798.
- Gelehrtenschule des Johanneums*. Dostęp 10.01.2022. <https://johanneum-hamburg.de/>.
- J. Goldfarb*. Stargardzkie pamiątki. Dostęp 29.08.2021. <http://www.stargard.porcelanki.net/?p=776>.
- Jewish histories Berlin : Kleine Synagoge in Auguststraße*. Think Now. Dostęp 10.01.2022. <https://thinknow-thinknow.blogspot.com/2016/07/jewish-histories-berlin-kleine-synagoge.html?m=1>.
- Katalog der Deutschen Nationalbibliothek*. Deutsche Nationalbibliothek. Dostęp 11.01.2022. <https://portal.dnb.de/opac.htm?method=simpleSearch&query=143114921>.
- Meta Kahn (born Michaelis)*. *Stolpersteine in Berlin*. Dostęp 25.08.2021. <https://www.stolpersteine-berlin.de/en/biografie/3542>.

- Moshe Yehuda Hoffmann (Hoffman)*. Geni. Dostęp 10.01.2022. <https://www.geni.com/people/R-Moshe-Yehuda-Hoffman-A-B-D-Vrbove/353294927100007585>.
- Norden, Joseph*. Das Jüdische Hamburg. Dostęp 10.01.2022. <http://www.dasjuedische-hamburg.de/inhalt/norden-joseph>.
- Rabbiner Nathan Hoffman*. Geni. Dostęp 10.01.2022. <https://www.geni.com/people/Nathan%D7%94%D7%90%D7%A4%D7%9E%D7%9F/6000000013090566022>.
- Raphael Freundlich*. Geni. Dostęp 10.01.2022. <https://www.geni.com/people/Raphael-Freundlich/6000000146588431823>.
- Salo Bry*. Geni. Dostęp 29.08.2021. <https://www.geni.com/people/Salo-Bry/6000000061204645888>.
- Siegfried Freundlich * 1863*. Dostęp 10.01.2022. https://www.stolpersteine-hamburg.de/en.php?&LANGUAGE=EN&MAIN_ID=7&BIO_ID=2727.
- Sorkin, David. *What Was the Wissenschaft des Judentums?* Dostęp 5.01.2022. <https://www.lbi.org/de/news/what-was-wissenschaft-des-judentums/>.
- Stosunek do żydowskich śladów na polsko-niemieckim pograniczu*. Dostęp 12.01.2022. <http://transodra-online.net/pl/book/export/html/1655>.
- Worms, Moses, Dr*. Biographisches Portal der Rabbiner. Dostęp 12.01.2022. <http://steinheim-institut.de:50580/cgi-bin/bhr?id=2689>.

Abstrakt

Prezentowany artykuł omawia problematykę życia intelektualnego ludności żydowskiej zamieszkującej miasto Szczecinek w XIX i XX wieku. Jej aktywność religijną, społeczną i polityczną osadzono na tle szerokich przemian zachodzących w Prusach, a od 1871 roku Niemiec. W tym kontekście szczególnie zwrócono uwagę na prowincję pomorską, której większa część należy współcześnie do Polski. Niewielką gminę żydowską w Szczecinku tworzyło wielu ludzi, którzy udzielali się na szerszym forum społecznym. Tworzono i animowano aktywność różnych organizacji i towarzystw o charakterze naukowym oraz religijnym. Autor ustalił i przeanalizował także sylwetki szczecineckich rabinów, którzy nadawali kształt lokalnej wspólnocie mojżeszowej. Każda z tych postaci charakteryzowała się nieco odmiennymi poglądami na bieżące sprawy Niemiec i Żydów. Łączyło ich zaś uznanie dla liberalnego judaizmu oraz przekonanie o potrzebie reformy kultu. Zwrócono też uwagę na życie polityczne ludności żydowskiej w Szczecinku, zaangażowanie jej liderów i poszczególnych osób.

The intellectual life of the Jewish population in Szczecinek
in the 19th and 20th centuries in the context of the socio-economic situation
in the province of Pomerania

Abstract

This article examines the intellectual life of the Jewish population living in the city of Szczecinek in the 19th and 20th centuries. Its religious, social and political activity is set against the backdrop of the broad changes taking place in Prussia and, from 1871, Germany. In this context, particular attention was paid to the Pomeranian province, the greater part of which belongs to modern Poland. The small Jewish community in Szczecinek consisted of many people who were active in the wider social community. They created and organized the activities of various educational and religious groups and associations. The author also identified and analyzed the profiles of the Szczecinek rabbis who shaped the local Jewish community. Each of these figures was characterized by slightly different views on day-to-day German and Jewish affairs. What they had in common, however, was an appreciation of liberal Judaism and a belief in the need for religious reform. Focus was also given to the political life of the Jewish population in Szczecinek, the involvement of its leaders and individuals.

Cytowanie

Mateusz Pielka, „Życie intelektualne ludności żydowskiej w Szczecinku w XIX i XX wieku na tle sytuacji społeczno-gospodarczej prowincji pomorskiej”, *Przegląd Zachodniopomorski* 37 (2022), 66: 127–161, DOI: 10.18275/pz.2022.37-07.